

**GAZZÂLÎ'NİN KİYAS ANLAYIŞINDA
İLLETİ BİLME YOLLARINDAN İMA VE TENBİH**

Şeymanur OSTA

**Yüksek Lisans Tezi
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı
Doç. Dr. Hacı Murat KUMBASAR
2020
Her Hakkı Saklıdır**

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

Şeymanur OSTA

**GAZZÂLÎ’NİN KİYAS ANLAYIŞINDA İLLETİ BİLME YOLLARINDAN İMA
VE TENBİH**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ
Doç. Dr. Hacı Murat KUMBASAR

ERZURUM-2020

TEZ BEYAN FORMU

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

BİLDİRİM

Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Uygulama Esaslarının ilgili maddelerine göre hazırlamış olduğum “ Gazzâlî’nin Kıyas Anlayışında İlleti Bilme Yollarından İma ve Tenbih ” adlı tezin/raporun tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin/raporumun kâğıt ve elektronik kopyalarının aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım.

Gereğini bilgilerinize arz ederim *.

☒ Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

☐ Tezimin/Raporumun makale için **altı ay**, patent için **iki yıl** süreyle erişiminin ertelenmesini istiyorum.

18.08.2020

Şeymanur OSTA

Aslı Islak İmzalıdır

* LİSANSÜSTÜ TEZLERİN ELEKTRONİK ORTAMDA TOPLANMASI, DÜZENLENMESİ VE ERİŞİME AÇILMASINA İLİŞKİN YÖNERGE

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Çeşitli ve Son Hükümler

Lisansüstü tezlerin erişime açılmasının ertelenmesi MADDE 6– (1) Lisansüstü tezle ilgili **patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda**, tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulu **iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.**

(2) Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz **makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış** ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkanı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile **altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.**

Gizlilik dereceli tezler MADDE 7– (1) Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, tezin yapıldığı kurum tarafından verilir. Kurum ve kuruluşlarla yapılan işbirliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlere ilişkin gizlilik kararı ise, ilgili kurum ve kuruluşun önerisi ile enstitü veya fakültenin uygun görüşü üzerine üniversite yönetim kurulu tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir.

(2) Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir.

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Graduate School of Social Sciences

TEZ KABUL TUTANAĞI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Doç. Dr. Hacı Murat KUMBASAR danışmanlığında, Şeymanur OSTA tarafından hazırlanan bu çalışma 18/08/2020 tarihinde aşağıda isimleri yazılı jüri tarafından Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan: Prof. Dr. Hadi SAĞLAM

İmza: Aslı Islak İmzalıdır

Jüri Üyesi : Doç. Dr. Hacı Murat KUMBASAR

İmza: Aslı Islak İmzalıdır

Jüri Üyesi : Dr. Muammer VURAL

İmza: Aslı Islak İmzalıdır

Prof. Dr. Sait UYLAŞ

Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	V
ABSTRACT	VI
KISALTMALAR DİZİNİ	VII
ÖNSÖZ.....	VIII
GİRİŞ	1
I. ARAŞTIRMANIN KAPSAMI VE AMACI.....	2
II. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ VE KAYNAKLARI	3

BİRİNCİ BÖLÜM

GAZZÂLÎ ‘NİN KİYAS ANLAYIŞI

1.1. TANIM.....	6
1.2. KAYNAK VE BİLGİ DEĞERİ	7
1.3. KİYASIN MEŞRUIYETİ.....	8
1.3.1. Kıyasın Aklen İmkânsız Olduğu Görüşü	9
1.3.2. Kıyasın Aklen Vacip Olduğu Görüşü	11
1.3.3. Rey İle İctihadın Caiz Olmadığını Savunan Görüş	12
1.3.4. Kıyasın Meşruiyetinin Şer‘î Dayanakları	12
1.3.5. Kıyas Karşıtlarının Delilleri	14
1.4. KİYASIN RÜKUNLARI VE ŞARTLARI.....	17
1.4.1. Asıl	17
1.4.2. Fer‘	18
1.4.3. Hüküm	19
1.4.4. İllet	19
1.4.4.1. Tanım.....	19
1.4.4.2. İlletin Mahiyeti	20
1.4.4.3. İlletin Diğer Vaz’i Hükümlerle İlişkisi.....	21
1.4.4.4. İlletin Sebeple İlişkisi	21
1.4.4.5. İlletin Şartla İlişkisi	23
1.4.5. İlletin şartları	26
1.4.6. İlletin Tahsisi/ İttırad Şartı	27
1.4.7. Hükümün İki İlletle Ta’lîli Meselesi	29

1.4.8. Aks Şartı	30
1.4.9. Kâsır İlletle Ta'lîl Meselesi (Taaddi Şartı/ Hükümün İllete İzafesi Meselesi) ..	30
1.4.10. İlletin Fesat Sebepleri	31
1.4.10.1. Kesin Olanlar	31
1.4.10.2. Zanni Olanlar	31
1.4.11. İlletlerin Tercih sebepleri	32
1.4.12. İllet Hakkındaki İctihadın Alanı	33
1.4.13. Tahkiku'l Menat	33
1.4.14. Tenkihi'l Menat	34
1.4.15. Tahricu'l Menat	34
1.5. KIYAS TÜRLERİ	34

İKİNCİ BÖLÜM

GAZZÂLÎ DÖNEMİNDE VE GAZZÂLÎ ÖNCESİ DÖNEMDE USULCÜLERİN İMA VE TENBİHE BAKIŞI

2.1. NASLARIN TA'LÎLİ PROBLEMİ	36
2.2. İLLETİ TESBİT YOLLARI	39
2.2.1. Genel Bakış	39
2.2.2. İlleti Tesbit Yollarından İma ve Tenbih	40
2.2.2.1. Sözlük Anlamı	40
2.2.2.2. İstilah Anlamı	40
2.3. GAZZÂLÎ DÖNEMİNDE VE GAZZÂLÎ ÖNCESİ DÖNEMDE USULCÜLERİN İMA VE TENBİHE BAKIŞI	42
2.3.1. Mütakellimin Usulcülleri	43
2.3.1.1. Şâfiî (ö. 204/820)	43
2.3.1.2. Kādî Abdülcebbâr (ö. 415/1025)	44
2.3.1.3. Ebü'l-Hüseyin el-Basrî (ö. 436/1044)	45
2.3.1.4. Bâkılânî (ö. 403/1013) ve Cüveynî (ö. 478/1085)	48
2.3.2. Fukaha Usulcülleri	50
2.3.2.1. Hanefî Mezhebine Bağlı Fukaha Usulcülleri	50
2.3.2.1.1. Cessâs (ö. 370/981)	50
2.3.2.1.2. Debûsi (ö. 430/1039)	50

2.3.2.1.3. Ebü'l-Usr Fahrü'l-İslâm Pezdevî (ö. 482/1089).....	51
2.3.2.1.4. Serahsî (ö. 483/1090 [?])	52
2.3.2.1.5. Ebü'l-Yüsr Pezdevî (ö. 493/1100).....	52
2.3.2.2. Şâfiî Mezhebine Bağlı Fukaha Usulcüler.....	52
2.3.2.2.1. Şîrâzî (ö. 476/1083)	52
2.3.2.2.2. Sem'ânî (ö. 489/1096)	54
2.3.2.3. Hanbelî Mezhebine Bağlı Fukaha Usulcüler.....	56
2.3.2.3.1. Ebû Ya'lâ el-Ferrâ' (ö. 458/1066)	56
2.3.2.3.2. Kelvezânî (ö. 510/1116)	56
2.3.2.4. Mâlikî Mezhebine Bağlı Fukaha Usulcüler.....	57
2.3.2.4.1. İbn'ül Kassar (ö. 397/1007)	57
2.3.2.4.2. Bâcî (ö. 474/1081)	58

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

GAZZÂLÎ 'YE GÖRE İMA VE TENBİH

3.1. GAZZÂLÎ' YE GÖRE İLLETİ BİLME YOLLARI.....	59
3.1.1. Giriş.....	59
3.1.1.1. Kıyastaki İhtimal Noktalar	59
3.1.1.2. İlleti Tespitte Kullanılan Delillerin Dayanağı	60
3.1.1.3. Söylenmeyenin Söylenene İlhakı	61
3.1.1.3.1. Fer' in Kat'i Olarak Asıl Gibi Olması	62
3.1.1.3.2. Fer'in Zanni Olarak Asıl Gibi Olması	62
3.1.1.3.3. Kat'i Mefhumü'l Muvafaka.....	63
3.1.1.3.4. Zanni Mefhumü'l Muvafaka.....	64
3.1.2. İlleti Belirleme Yolları	64
3.1.2.1. Nakli Deliller	66
3.1.2.1.1. Sarih Nas.....	66
3.1.2.1.2. İma ve Tenbih	66
3.1.2.2. İcmâ	67
3.1.2.3. İlletin İstinbat Yoluyla İspatı.....	67
3.1.2.3.1. Sebr ve Taksim	67
3.1.2.3.2. Münasebe	68

3.1.2.3.3. Şebah.....	69
3.1.3. Fasid Tesbit Yolları.....	70
3.1.3.1. Tard.....	70
3.1.3.2. Tard ve Aks	71
3.2. GAZZÂLÎ'YE GÖRE İMA VE TENBİH	71
3.2.1. İmanın ve Tenbihin Çeşitleri.....	72
3.2.1.1. Hükümün Takip ve Sebep Bildiren “ف”/“fa” Harfi İle Fiil Üzerine Tertip Edilmesi.....	72
3.2.1.2. Hükümün Sonradan Öğrenilen Bir Olaydan Sonra Sabit Olması	75
3.2.1.3. İllet Olduğu Bildirilmeksizin Vasıfla Hükümün Bir Arada Zikredilmesi.....	78
3.2.1.4. Şari'in Hükümdeki İki Şeyi Ayırıcı Bir Sıfatla Ayırması	81
3.2.1.5. Şari'in Vacibin Yapılmasını Engelleyen Şeyleri Yasaklaması	83
3.3. İMA VE TENBİH YÖNTEMİ İLE İLGİLİ BAZI MÜLAHAZALAR.....	85
3.4. İLLETE İMANIN ASLI.....	88
SONUÇ.....	91
KAYNAKÇA	94
ÖZGEÇMİŞ.....	100

ÖZET**YÜKSEK LİSANS TEZİ****GAZZÂLÎ'NİN KİYAS ANLAYIŞINDA İLLETİ BİLME YOLLARINDAN İMA
VE TENBİH****Şeymanur OSTA****Tez Danışmanı: Doç. Dr. Hacı Murat KUMBASAR****2020, 99 Sayfa****Jüri: Prof. Dr. Hadi SAĞLAM****Doç. Dr. Hacı Murat KUMBASAR****Dr. Muammer VURAL**

Kıyasın meşruiyetinin temellendirilmesi bağlamında illeti bilme yolları, usulcüler arasında tartışmalı olan konulardan biridir. İma ve tenbih yöntemi ise usulcülerinin çoğunluğunun kabul ettiği illeti bilme yollarındandır. Bu tezin amacı ima ve tenbih yönteminin Gazzâlî'nin kıyas anlayışındaki yerini tespit etmektir.

Araştırmada genel anlamda tespit, tasnif, tasvir yöntemi kullanılmakla birlikte belge tarama, tahlil yöntemleri de kullanılmıştır. Hem klasik kaynaklardan hem de güncel makale, tez, kitap gibi kaynaklardan faydalanılmıştır.

Tez üç ana bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde Gazzâlî'nin kıyas anlayışının ayrıntıya girilmeden çerçevesi çizilmiştir. İkinci bölümde konuya giriş mahiyetinde nasların ta'lîli problemi, ima ve tenbihin mahiyeti incelenmiştir. Daha sonra Gazzâlî dönemi ve Gazzâlî öncesi dönemdeki usulcülerin konu ile ilgili görüşleri ortaya konmuştur. Üçüncü bölüm tezin ana kısmını oluşturmaktadır. Bu bölümde Gazzâlî'nin illeti bilme yollarına bakışı ve bu yollardan ima ve tenbih metodu hakkındaki görüşleri tafsilatıyla incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: İslam Hukuku, Fıkıh Usûlü, Gazzâlî, Kıyas, İlet, İma, Tenbih.

ABSTRACT

MASTER THESIS

IMA AND TENBIH IN THE WAY OF KNOWING THE ILLAH IN GAZZÂLÎ'S
UNDERSTANDING OF THE AL-QIYAASUS-SAHEEH

Şeymanur OSTA

Advisor: Assoc. Prof. Dr. Hacı Murat KUMBASAR

2020, Page: 99

Jury: Prof. Dr. Hadi SAĞLAM

Assoc. Prof. Dr. Hacı Murat KUMBASAR

Asst. Prof. Dr. Muammer VURAL

The ways of determining the *illah* (effective cause) in the context of the al-qiyaasus-saheeh (sound and correct analogy) are one of the controversial issues among The Scholars of usool. The method of *ima and tenbih* (implying and attract attention) is one of the ways to determine the *illah* (effective cause) accepted by the majority of its The Scholars of usool. The aim of this thesis is to determine the place of “*ima and tenbih*” method in the al-qiyaasus-saheeh (sound and correct analogy) understanding of Gazzali.

In the research, used general examination detection, classification, and depiction methods, as well as document scanning and analysis methods. He benefited from both classical sources and sources such as current articles, theses and books.

The thesis consists of three main sections. In the first part, Gazzali's conception of al-qiyaasus-saheeh (sound and correct analogy) is tell without going into detail. In the second part, the problem of ta'lîl, as an introduction to the subject, the nature of *ima and tenbih* (implying and attract attention) are examined. Then, the opinions of the The Scholars of usool in the pre-Gazzali period were presented. The third part is the main part of the thesis. In this section, Gazzali's view of ways of determining the disease and their opinions about the method of *ima and tenbih* (implying and attract attention) from these ways are analyzed.

Keywords: Islamic Law, Fiqh Method, Gazzali, Qiyaas, Illah, Ima, Tenbih.

KISALTMALAR DİZİNİ

b.	: Bin (oğlu)
Bkz.	: Bakınız
Çev.	: Çeviren
d.	: Doğum tarihi
DİA.	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
Ed.	: Editör
Haz.	: Hazırlayan
Hız.	: Hazreti
ö.	: Ölümü, vefat tarihi
(r.a)	: Radiyallâhu Anh (Allah ondan razı olsun)
(rh. a.)	: Rahmetullâhi Aleyh, Aleyhima, Aleyhim
(sav)	: Sallallahu Aleyhi Vesellem
s.s	: Sayfa sayısı
sy.	: Sayı
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
Thk.	: Tahkik eden
ts.	: Tarihsiz
vb.	: Ve benzeri
vd.	: Ve diğerleri
y.y.	: Yayınevi yok (bilinmiyor)
yay.	: Yayınları
yrs.	: Yersiz
yy.	: Yüzyıl

ÖNSÖZ

Rahman ve Rahim olan Allah'ın (c.c) adıyla...

Hamd, âlemlerin Rabbi olan Allah'a (c.c) mahsustur. Salât ve selâm, insanlığın hidayet rehberi Hz. Muhammed (sav)'e, O'nun âline ve ashabına olsun.

Gazzâlî İslamî İlimler alanında kelimadan fıkha kadar birçok alanda kaynaklık teşkil edecek eserler ortaya koymuştur. O, hem İslamî İlimlerin sistemleştirmek hem de dini bilgiye bilimsel değer kazandırabilmek maksadıyla mantık ilmini İslamî camiada meşrulaştırmış ve yazdığı eserlerle birçok alanda devrim niteliğinde görüşler ortaya koymuştur. Bu nedenle Gazzâlî bir dönüm noktası kabul edilmiş ve “Hüccetü'l-İslam” lakabıyla anılmıştır. Söz konusu öneminden dolayı Gazzâlî'nin eserleri, görüşleri üzerinde birçok akademik çalışma yapılmış ve eserler telif edilmiştir. Bilindiği üzere ilmî çalışmalar zincirler halinde birbirine eklenerek zirveye ulaşmaktadır. Bizler de bu zincirin bir parçası olabilmek ve fıkıh usulü çalışmalarına katkıda bulunabilmek umuduyla söz konusu çalışmayı gerçekleştirdik.

Çalışmamızın konusu Gazzâlî'nin fikhî kıyas anlayışında illeti bilme yollarından ima ve tenbih metodudur. Kıyasın meşruiyetini temellendirebilmek açısından illetin dayanak noktasının da temellendirilmesi, kıyası kabul eden usulcüler tarafından titizlikle ele alınmıştır. Bu yollardan ima ve tenbih yöntemi illeti ortaya koyması açısından usulcülerin ittifakla kabul ettiği sahîh bir yöntemdir.

Çalışmamız üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde Gazzâlî'nin kıyas anlayışı genel hatlarıyla ele alınmıştır. İkinci bölümde Gazzâlî dönemi ve Gazzâlî öncesi dönemdeki usulcülerin ima ve tenbih ile ilgili görüşleri incelenmiştir. Üçüncü bölümde ise Gazzâlî'nin söz konusu metotla ilgili görüşleri ortaya konulmuştur. Çalışmamızda çoğunlukla belge tarama, tespit, tasvir yöntemleri kullanılmakla birlikte yeri geldikçe tasnif, tahlil yöntemleri de kullanılmıştır. Bilindiği üzere Gazzâlî ile ilgili akademik anlamdan birçok çalışma bulunmaktadır. Biz de tez konumuz ile ilgili olan çalışmalardan olabildiğince istifade etmeye gayret ettik.

Çalışmamızın her aşamasında, tez konusunun seçiminden, tamamlanmasına kadar geçen sürede yardımlarını ve önerilerini esirgemeyen kıymetli danışmanım Doç. Dr. Hacı Murat KUMBASAR'a; bu süreçte beni destekleyen eşim Muhammet Harun OSTA'ya; eksiksiz destekleriyle beni bugünlere getiren saygıdeğer annem, babam ve kardeşlerime teşekkür ediyorum.

Gayret bizden takdir ve tevfik Allah'tandır.

GİRİŞ

Gazzâlî ilimleri dini ve aklî olarak ikiye ayırmaktadır. Dini ilimlerin en üst mertebesinde ise kelim yer almaktadır. Ona göre kelim, diğr dini ilim dallarının kendisinden ana ilkelerini aldıkları külli bir ilimdir. Fıkıh ise cüz’i bir ilimdir. Fıkıh ve fıkıh usulü arasındaki ilişkiyi ise ağacın kökü ve dallarına benzetmektedir. Şüphesiz onun fıkıh usulü alanına yaptığı en büyük katkı mantığı fıkıh usulünün mukaddimesi yaparak ve mantık ilkelerini fıkha uygulayarak fıkha burhanî bir boyut kazandırmasıdır. Buna ek olarak son eseri el-Mustasfâ’da fıkıh usulünü bağımsız bir disiplin olarak ele almaya çalışmış, usul konularını sistematikleştirmiştir. Onun alana yaptığı katkılar sayılamayacak kadar çoktur.

Gazzâlî dönemi, bir taraftan ictihadın kesintiye uğradığı, dolayısıyla fûrû-i fıkha dair yeni görüşlerin azaldığı, bir taraftan da geleneksel düşünceye bağılı olarak temel usûl-i fıkıh kitaplarının telif edildiğı bir döneme rastlar.¹ Böyle bir dönemde onun ortaya koyduğu eser yazım metodu ve görüşleri İslamî ilimlerde bir dönüm noktası olmuştur. Gazzâlî’nin hayatı ile ilgili birçok eser, makale, tebliğ çalışması bulunduğu için biz çalışmamızda onun hayatına yer vermedik. Bununla birlikte onun fıkıh usulü alanında verdiği eserlerden kısaca bahsetmeyi faydalı buluyoruz.

Gazzâlî’nin usûle ilişkin müstakil eserleri; *el-Menhûl*, *Şifâü’l-Galîl*, *Esâsü’l-Kıyâs*, *Tehzîbü’l-Usûl* ve *el-Mustasfâ*’dır. *el-Menhûl*, Gazzâlî’nin ilk dönem eserlerinden olup usul-i fıkıhın özeti mahiyetindedir niteliğini taşımaktadır. Gazzâlî bu eseri Cüveynî’ye öğrencilik yaptığı yıllarda yazmıştır. *Şifâü’l-Galîl*, kıyas ve talîl meselelerini içeren konulu bir usul eseridir. Gazzâlî bu eserinde konuları soru-cevap şeklinde ele alıp tartışmaktadır. *Esâsul’l-Kıyâs*, isminden de anlaşıldığı üzere kıyasa tahsîs edilen bir kitaptır. *Tehzîbü’l-Usûl*’de, Gazzâlî’nin diğr eserlerinde yaptığı atıflardan anlaşıldığı üzere usûl konularını alabildiğine detaylı bir şekilde ele işlemektedir. Ancak bu kitap elimize ulaşmamıştır. *el-Mustasfâ* ise, Gazzâlî’nin son eseridir. *el-Mustasfâ*’da ağaç şeması üzerinden fıkıh usulünü anlatmaktadır. Şer’î hükmü meyveye (semere); hükmün kaynakları olan Kitap, Sünnet ve icmâi ağaca (müsmir); nassların delâlet türlerini meyve devşirme biçimine (turukü’l-istismâr);

¹ İlyas Çelebi, “900. VEFÂT YILINDA İMÂM GAZZÂLÎ Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı”, İlyas Çelebi (Ed.), M.Ü. İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2012, 22.

mütehidi meyve derleyicisine (müstesmir), ictihâd faaliyetini de meyve devşirmeye (istismar) benzetmektedir. O, usul konularını bu şekilde tasnifi ve konuları sistematik bir biçimde işleyiş şekliyle kendinden sonraki yazılan eserlere örneklik oluşturmuştur. Gazzâlî kendinden önce mütekkelimin metodu ile yazılan usul eserlerini kelam konularıyla çok fazla iç içe oldukları gerekçesi ile eleştirir; fakat kendisi de eserinde kalamî konulara değinmekten kaçınamayacağını söyler. Nitekim biz de onun kıyasla ilgili görüşlerini ele alırken konunun daha iyi idrak edilebilmesi açısından ilgili konu ile alakalı kelami arka plana dipnotlarda yer vermeye çalıştık.

I. ARAŞTIRMANIN KAPSAMI VE AMACI

Çalışmamızın kapsamı ve sınırları şu şekildedir:

1. Konuya hazırlık olması açısından birinci bölümünde Gazzâlî'nin kıyas anlayışı ortaya konulacaktır. Bu çerçevede Gazzâlî'nin illetle ilgili görüşleri aktarılacaktır.
2. İkinci bölümde nasların ta'lîli ile ilgili genel bilgiler verilerek illeti belirleme yolları meselesi temellendirilecektir. Daha sonra ima ve tenbih metodu, tanım ve mahiyet açısından işlenecektir. Verilen bu bilgilerden hareketle sonra Gazzâlî dönemi ve Gazzâlî öncesi dönemdeki usulcülerin konu ile ilgili görüşlerine yer verilecektir. Ve meselenin tarihi seyri bağlamında Gazzâlî'nin kendinden öncekilerden ne ölçüde etkilendiği incelenecektir.
3. Üçüncü ve son bölümde Gazzâlî'nin illeti belirleme yolları ile ilgili görüşleri ele alınarak ima ve tenbih yöntemi hakkındaki görüşleri işlenecektir.

Araştırmamızda hedeflediğimiz amaç ima ve tenbih yönteminin Gazzâlî'nin kıyas anlayışındaki yerini tespit etmektir. Bu temel hedefin gerçekleşmesine yönelik diğer amaçlarımız:

1. İma ve tenbih yönteminin mahiyetini ortaya koymak.
2. İma ve tenbih yönteminin Gazzâlî'den önceki usulcüler tarafından ele alınış biçimini inceleyerek meselenin tarihi arka planını ortaya koymak.
3. İma ve tenbih yönteminin uygulanış biçimini ortaya koymak.
4. Gazzâlî'nin yöntemi ele alış biçimini ve uygulamalarını ortaya koymak.

II. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ VE KAYNAKLARI

Araştırmamızın birinci bölümünde ima ve tenbih yöntemine zemin oluşturmaları açısından Gazzâlî’de usul-i kıyasın çerçevesi ortaya konmuştur. Birinci bölümde gerekli kaynakların taraması yapılmış, konuların tahlilinden ziyade tespiti ve tasviri yöntemi izlenmiştir. İkinci bölüm iki kısma ayrılmaktadır. İlk olarak nasların ta’lîl edilebilirliğinden hareketle illeti belirleme yollarından ima ve tenbih konusunun mahiyeti incelenmiştir. Konu ile ilgili tartışmalı meseleler ele alınmıştır. Dolayısıyla tahlil yöntemi izlenmiştir. İkinci olarak Gazzâlî’den önceki dönemdeki usulcülerin konu ile ilgili görüşleri incelenmiştir. Bu bölümde tasnif, belge taraması, tespit, tahlil yöntemleri kullanılmıştır. Son bölümde aynı şekilde iki kısma ayrılmaktadır. İlk kısımda Gazzâlî’nin illeti belirleme yolları ile ilgili görüşleri incelenmiştir. İkinci kısımda ise onun ima ve tenbih yöntemi ile ilgili görüşleri ele alınmıştır. Dolayısıyla üçüncü bölümde belge tarama, tespit, konuların tasviri ve tahlili yöntemleri kullanılmıştır.

Tezimizde birincil kaynak olarak Gazzâlî’nin;

___*el- Mustasfâ* isimli eseri ve H. Yunus Apaydın’ın yaptığı *Mustasfâ* çevirisi,

___*Esâsü’l-kıyâs*,

___*Şifâ’ü’l-galîl* isimli eserlerini kullandık.

Yeri geldikçe Gazzâlî’nin;

___*el- Menhûl*,

___*Mi’yar’ul-ilm*,

___*Kıstâsu’l-müstakim* isimli eserlerinden faydalandık.

Tezimizin ikinci bölümünde Gazzâlî’den önceki dönemdeki usulcüler, usul eserlerini yazım metotlarından hareketle fukaha usulcüler ve mütekelimin usulcüler olarak sınıflandırmaya gittik. Mutekelimin usulcülerinden Eş’ariliğin önde gelen isimleri olması dolayısıyla İmam Şafii, Bâkılânî ve Cüveynî’yi seçtik. Bu isimler aynı zamanda Gazzâlî’nin takip ettiği çizgiyi oluşturmaktadır. Mutezile ekolünün önde gelen isimleri olmaları dolayısıyla Ebü’l Hüseyin el-Basri ve Kadı Abdülcebbâr seçtik. İma ve tenbihle ilgili görüşlerini incelerken;

__İmam Şafi'nin *er-Risale*,

__Ebü'l Hüseyin el-Basrî'nin *el-Mu'temed fî usûli'l-fikh*,

__Kadı Abdülcebâr'ın *el-Muğni fî Ebvâbi't-Tevhid ve'l-Adl*

isimli eserleri esas aldık. Bâkılânî'nin usulle ilgi müstakil eseri olan ve günümüze ulaşan *et-Takrib ve'l irşad* adlı eserinde illetle ilgili konulara temas edilmemiştir. Onun illet ile ilgili görüşlerini daha çok Cüveynî'nin onun *et-Takrib* isimli eserine özeti şeklinde ele aldığı ve bazı noktalarda kendi görüşlerini de zikrettiği *Telhîsu't-Takrîb* isimli eserinden öğrenmekteyiz. Bu nedenle Cüveynî ve Bâkılânî'yi bir başlık altında ele alarak;

__Cüveynî'nin *Kitâbu't-Telhis fî Usuli'l-Fikh* ve *el- Burhân fî Usûli'l- Fikh* eserlerini esas aldık.

Fukaha metoduna bağlı usulcülerini ise kendi içerisinde mensup oldukları mezheplerinden hareketle sınıflandırdık. Bu çerçevede bağlı bulundukları mezhepte usul yazımı ile öne çıkan usulcülerini inceledik.

Hanefi mezhebinde;

__Cessâs'ın, *el- Fusûl fî'l-Usul*,

__Debûsi'nin, *Takvîmü'l-edille*,

__Serahsî'nin, *Usulü's- Serahsî*,

__Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî'nin, *Kitâb fîhi ma'rifetü'l-huceci's-şer'iyye* isimli eserlerini inceledik. Ayrıca Ebü'l-Usr Fahrü'l-İslâm Pezdevî'nin görüşlerini metinle birlikte şerhin bulunduğu Abdulaziz el- Buhârî'nin, *Keşfu'l-Esrâr an Usuli Fahri'l-İslâm el-Pezdevi* isimli eserinden inceledik.

Şafii mezhebinde;

__Şîrâzî'nin, *el-Lüma' fî Usulü'l-Fikh* ve *Şerhu'l-Luma'*

__Sem'ânî'nin, *Kavâtü 'u'l-edille fî'l-usûl* eserlerini inceledik.

Hanbeli mezhebinde;

__Ferrâ'nın, *el- 'Udde fî usûli'l-fikh*

__Kelvezânî'nin, *et-Temhîd fî usûli'l-fikh* eserlerini inceledik.

Malikî mezhebinde ise;

___İbnü'l Kassar'ın, *el-Mukaddime fi'l-usûl*,

___Bâcî'nin, *İhkâmü'l-fusûl fi ahkâmi'l-usûl* eserlerini inceledik.

Kıyası bir delil olarak kabul etmeyen Zahirî ve Şia mezheplerine çalışmamızda yer vermedik.

İlleti belirleme yolları ile ilgili;

___Tuncay Başoğlu'nun, *Hicri Beşinci Asır Fıkıh Usulü Eserlerinde İllet Tartışmaları* doktora tezinden,

___Abdulhakim Abdurrahman Esad es-Sa'di'nin, *Mebâhisu'l-illet fi'l-kıyas i'nde'l-usûliyyin* isimli eserinden,

___Muhammed Ahmed Kesûlî'nin, *Mesleku'l-ille* isimli doktora tezinden faydalandık.

Tezimizin üçüncü bölümü olan ana bölümünde Gazzâlî'nin ima ve tenbih anlayışını işlerken ağırlıklı olarak *Şifâ'ü'l-galîl* eserini esas aldık. Bu eseri esas almamızın iki ana sebebi bulunmaktadır: Birincisi, Gazzâlî ima ve tenbih konusu ile ilgili görüşlerini bütün ayrıntılarıyla ele almış ve metodun uygulanış biçimini örneklerle anlatmıştır. İkincisi ise *Şifâ'ü'l-galîl*'den sonra yazdığı kitaplarda konu ile ilgili görüşlerini değiştirmemiştir.

Modern dönemde Gazzâlî hakkında çok sayıda tez, kitap, makale çalışması bulunmaktadır. Dipnotlarda da geçtiği üzere yeri geldikçe bunlardan da istifade etmeye çalıştık. Tezimizin her bölümünde ilgili konuya dair klasik kaynakların yanında modern dönemde yazılmış; kitap, tez, makale gibi yayınlardan istifade edilmeye çalışılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

GAZZÂLÎ'NİN KİYAS ANLAYIŞI

1.1. TANIM

Gazzâlî kıyası, “*Bir hüküm ya da vasfın ispat ya da nefyini içeren birleştirici bir özellik sebebiyle, bir hükmü her ikisine de vermek ya da vermemek amacıyla bilineni bilinene hamletmek.*” olarak tanımlamaktadır.² Aynı zamanda zikri geçen tanım, daha önce Bâkılânî tarafından zikredilmiş ve mütekellim usulcülerin arasında yaygınlık kazanmıştır.³ Nitekim Gazzâlî de bu tanımı en doğru tanım olarak nitelendirmektedir.⁴ Bununla birlikte mütekellim usulcüler, kıyasın “bir şeyi bir şeye hamletmek” şeklinde değil de “bilineni bilinene hamletmek” şeklinde tanımladıklarını vurgulayarak tanım da geçen “şey” lafzı yerine “bilinen” lafzının kasıtlı olarak konulduğunu vurgulamaktadırlar.⁵

Gazzâlî, “*doğruya ulaştıran delil*” veya “*malum hakkında nazar yoluyla vaki olan bilgi*” ya da “*görülmeeyeni görülene (gaibi şahide) irca etme*” gibi tanımlamaların kıyastan daha özel ya da daha genel olduğunu ve kıyası tam bir şekilde tanımlayamadığını belirtmektedir.⁶ Filozofların kıyası kendisinden bir netice çıkan iki öncülün terkihi için kullanmaları da ancak mecazen kıyas olabilir, demektedir. Kıyası, ictihad ile eş anlamlı kullanan Şâfiî’yi ve bu düşüncede olanları ictihadın kapsamının

² Ebû Hâmid el-Gazzâlî, *el- Mustasfâ min ilmi’l-usûl I-II*, thk. Muhammed Tâmi, Dâru’l-Hadis, Kahire 2011, 2,299; *Şifâ’ü’l-galîl fî beyânî mesâ’ili’t-ta’lîl*, thk. Zekerîyya Umeyrât, Dâru’l-kütübi’l-ilmiyye, Beyrut 1999, 13; *el-Menhûl min ta’likâti’l-usûl*, thk. Nâci Süveyd, el-Mektebetü’l-Asriyye, Beyrut 2013, 217.

³ H. Yunus Apaydın, “Kıyas”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi, Ankara 2002, XXV, 529-539.

⁴ Gazzâlî, *el-Menhûl*, 217.

⁵ İmâmü’l-Haremeyn el-Cüveynî, *el-Burhân fî usûli’l-fikh*, thk. Abdülazîm ed-Dîb, Devha 1399, II,745–746; Gazzâlî, *el- Mustasfâ*, II, 299. Kıyasın tanımında “şey” kelimesinin kasıtlı olarak kullanılmamasının kelâmî arka planı bulunmaktadır. “Şey” kelimesinin Kur’an’daki kullanımından kaynaklanan bazı meseleler önce kelâmî daha sonra felsefede ciddi tartışmalara sebep olmuştur. Mütekellim usulcülerin mesele ilgili görüşleri, onların fıkıh usulü metinlerinde de yansımıştır. Bu tartışmaların ilki Allah’a şey denilip denilmeyeceği ile ilgiliyken ikincisi, “şey” kelimesinin yalnızca fiilen var olan bir nesneye mi yoksa henüz mevcut olmamakla birlikte var olması mümkün olan bir nesneye mi karşılık geleceği ile ilgilidir. Sünnî kelâm geleneğinde Mu‘tezile’ye karşı hiçliğin bir şey veya zât olmadığı fikrinin ısrarla vurgulanması âlemin kadîm olduğu gibi bir telakkiyi önlemeyi amaçlamaktadır. Kıyasın tanımı ile bağlantı kurulan mesele ise ikinci tartışmadır. İlhan Kutluer, “Şey”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2010, XXXIX, 34-36; Said b. el-Alevî, “İctihad ve Ta’lîl”, (Çev.: Salim Özer), *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, IX, 2000, 599-617.

⁶ Gazzâlî, *el- Mustasfâ*, II, 300.

kıyastan daha genel olduğu noktasından hareketle eleştirir.⁷ Çünkü Gazzâlî'ye göre icthad, bazen kıyasında haricinde; lafızların genel ifadeleri, lafızların işaretleri ve diğer delalet yolları üzerinde düşünmekle de olabilir ve fakihlerin kullanımında müctehidin olanca gücünü harcamasını ifade eder.⁸

1.2. KAYNAK VE BİLGİ DEĞERİ

Gazzâlî'ye göre şer'i deliller dört tanedir. Ona göre hüküm yalnızca Allah'a aittir. İcma sünnete, sünnet de Allah'ın kitabına delalet eder. Dolayısıyla şer'i deliller kitap, sünnet ve icmâdan ibarettir. Bununla birlikte ona göre akıl, dördüncü bir delil olarak zikredilebilir. Aklın delil olması daha çok mecazî anlamdadır. Çünkü akıl şer'i hükümlere delalet etmeyip sem'in olmadığı durumlarda hükümlerin de olmayacağına delalet eder.⁹

Gazzâlî kıyası şer'i bir delil olarak kabul etmemiş; kıyası delillerden hüküm çıkarma metodu olarak ele almıştır.¹⁰ Bununla birlikte Gazzâlî, fikhî kıyasın bilgi değerinin zannî olduğunu belirtmektedir. Ona göre fikhin bütünü müctehidlerin halkın maslahatlarına dair fikir yürütmelerinden ibarettir ve fikhî konularda basit bir karineye bağlı bir zan yeterlidir. Eğer müctehid kendine gelen bir konuda ince hesaplara girer ve kesin bilginin peşine düşerse fikhin maksadı hedefinden saptırılmış olur. Gazzâlî'ye göre aklî alandaki yakîni konularda ince hesap yapmayı bırakmak nasıl “*salt bir cehaletse*”; fikhî konularda kesin (yakın) bilgiyi elde etmek için yapılan ince hesaplar da “*salt duygusal bir yönelim olup saflıktır.*”¹¹ Bununla birlikte fikhî zannî kıyasın kat'i delile dönüştürülmesi Gazzâlî'ye göre burhan yöntemiyle mümkündür. Yani dini bilgiler burhânî kesinliği ancak mantık yöntemi ile kazanabilir. Nitekim Gazzâlî gerek *Miyâru'l-ilm*'de¹² gerekse *el-Mustasfâ*'nın mukaddimesinde¹³ burhan yöntemini ve bu

⁷ Şâfiî'nin kıyas anlayışı ile ilgili ayrıntılı olarak bkz. Soner Duman, *Şâfiî'nin Kıyas Anlayışı*, (Yayınlanmış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2007.

⁸ Gazzâlî, *el- Mustasfâ*, II, 300, 468.

⁹ Gazzâlî, *el- Mustasfâ*, I, 233.

¹⁰ Gazzâlî *el-Mustasfâ*' da kıyas konusunu ise turuku'l-istismâr başlığı altında işlemektedir.

¹¹ Ebû Hâmid el-Gazzâlî, *Miyâru'l-ilm*, (Çev.: Hasan Hacak), T.C. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul 2013, 234-236.

¹² Gazzâlî, *Miyâru'l-ilm*, 150- 244.

¹³ Gazzâlî, *el- Mustasfâ*, I, 101-134.

yöntemin fıkıhta uygulanış biçimini ortaya koymuştur.¹⁴ Gazzâlî dini bilgilere burhan yönteminin uygulanmasını İslam dünyasında meşrulaştırarak, fıkıhın bilimselleştirilmesinde öncü olmuştur.

Gazzâlî, kıyasın dayanak açısından tamamen tevkîfî yani şer’i bildirime dayalı olduğunu savunmaktadır. Çünkü ona göre şer’i bildirime dayanmaksızın sırf akla dayalı olarak kıyas yaparak fıkhi hüküm vermek, kendi kendine şariat vaz’ etmektir. Hatta böylesi bir durum için Gazzâlî, “*Şeriatı rey ve aklımızla vazettiğimiz takdirde hangi gök bizi gölgelendirir, hangi yeryüzü bizi taşır?*”, demektedir.¹⁵ Ayrıca Gazzâlî metot olarak kıyası Kur’an kaynaklı görmektedir. O, Batinî mezhebine karşı yazdığı *Kıstâsu’l-müstakim* adlı eserinde kıyasın şekillerini ortaya koyanın Allah olduğunu, bunları öğretenin Cebrail olduğunu, ilk defa kullananların da peygamberler olduğunu söylemiştir. Aynı adlı eserinde kıyasın şekillerini ayetlerle örnekendirerek açıklamaya çalışır.¹⁶

1.3. KIYASIN MEŞRUIYETİ

Gazzâlî kıyasın meşruiyeti konusunu inkârcılara cevap sadedinde ele almıştır. Konuyu soru cevap şeklinde ele alan Gazzâlî, kıyasın meşruiyeti ile ilgili kabul ettiği delilleri ortaya koymuştur.

Ona göre kıyas ile amelin imkânı ile ilgili görüşler şu şekildedir: Bir kısım âlimler kıyasın aklen imkânsız olduğunu savunmalarına karşın, bir kısım âlimler ise kıyas ile amel etmenin aklen zorunlu olduğunu savunmuşlardır. Bazı âlimler de aklın bu konuda bir hükmünün olmadığını ve kıyasla amel etmenin mümkün olduğunu söylemişlerdir. Kıyas ile amelin gerçekleşmesi konusunda da âlimlerin ihtilaf ettiklerini söyleyen Gazzâlî, sahabenin tamamı ve sahabeden sonra gelen âlimlerin çoğunluğunun

¹⁴ Fıkhi zanni kıyasın kat’i delile dönüştürülmesi sürecinde uygulanan burhan yöntemlerinin özeti için Bkz.: Mehmet Nuri Güler, “Fıkıh Usûlü’nde Zanni Fıkhi Kıyas’ın Kat’i Delile Dönüşmesi”, *İslami İlimler Dergisi*, 2, 2014, 37-70.

¹⁵ Ebû Hâmid el-Gazzâlî, *Esâsü’l-kıyâs*, (Çev.: Bayram Pehlivan), T.C. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul 2019, 73; *el- Mustasfâ*, II, 310. Bahsi geçen söz Hz. Ebubekir ‘den nakledilen şu söze dayanmaktadır: “Allah’ın kitabı hakkında bilgisizce konuşursam, hangi gök beni gölgelendirir ve hangi yer beni taşır.” İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu’l-bârî bi-şerhi Sahîhi’l-Buhârî*, thk. Nâzır b. Muhammed el- Fârayâbî, Dâru Tayba, Riyad 2005, VII, 499.

¹⁶ Ebû Hâmid el-Gazzâlî, *el-Kıstâsu’l-müstakim*, (Çev.: İbrahim Çapak), T.C. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul 2016. *Kıstâsu’l-müstakim*’ in özeti mahiyetinde Bkz.: İbrahim Çapak, “Gazzâlî’ye Göre Kıyasın Kur’an’a Uygulanması”, *İslami İlimler Dergisi*, 2, 2006, 131-149.

benimsediği görüşün, kıyas ile amel etmenin şer'an gerçekleştiği şeklinde olduğunu zikretmektedir.

Gazzâlî kıyas ile amel etmenin cevazı açısından üç grup görüş olduğunu söyler:

- a- Kıyası aklen imkânsız görenler,
- b- Kıyası aklen zorunlu görenler,
- c- Kıyası şer 'an yasak görenler.

Daha sonra Gazzâlî bu görüşleri tek tek ele almış ve kendi delillerini ileri sürerek karşıt görüşleri çürütmeye çalışmıştır.¹⁷

1.3.1. Kıyasın Aklen İmkânsız Olduğu Görüşü

Gazzâlî, inkârcılara sorduğu “*kıyasın aklen imkânsızlığı sonucuna zorunlu olarak mı yoksa akıl yürütme ile mi ulaşıtlıkları*” soru çerçevesinde konuyu dört yaklaşımda ele almaktadır.

Gazzâlî birinci yaklaşımda Mutezile'den bir kesimin görüşünü ele almıştır. Bu görüşe göre maslahatı (salahı) öngörmek Allah'a vaciptir ve kıyas ile amel etmede bir maslahat yoktur. Bununla birlikte şari' kulların ihtiyaçlarını zan ifade eden kelimelere bırakmak yerine doğrudan belirlemeye güç yetirebilendir ve maslahata en uygun olan budur. Gazzâlî'nin bu yaklaşıma cevabı şu şekildedir: Kulların yararına uygun olanın Allah'a vacip olduğu düşüncesinin daha önce bâtil olduğunu gösterdiğini ¹⁸ söyleyen Gazzâlî bunu kabul etse bile bu prensibi kabul edenlerin bir kısmının kıyas ile ameli kabul ettiğini söyler. Daha sonra Gazzâlî bu grubun, kıyas ile amel hakkında yaptığı savunmaya yer verir: “*Belki de Allah, kullarının bol hayırlara nail olabilmeleri için ictihad külfetini yüklenerek ve istinbat hususunda kalbi ve akli yorarak kıyasa başvurmalarında bir lütuf olduğunu bilmiştir.*”¹⁹ Daha sonra Allah'ın kullarına zannî kelimeler bırakmayacağı görüşüne karşılık Gazzâlî, iki şahidin sözüyle hüküm verilmesi, nafaka konusunda yeterli miktar ve ihramlının av hayvanı öldürmesi konusunda eşdeğer ehli bir hayvanın takdir edilmesi gibi konuların zan ve tahmine dayalı olduğu hususunu hatırlatmaktadır.

¹⁷ Gazzâlî, *el- Mustasfâ*, II, 306-373.

¹⁸ Mutezilenin kabul ettiği bu görüşü, Gazzâlî *el-Mustasfâ*'da Hüsün-Kubuh başlığı altında tartışmıştır. Gazzâlî, *el- Mustasfâ*, I,137 vd.

¹⁹ Gazzâlî, *el- Mustasfâ*, II, 307.

Gazzâlî, hâkimden istenen şahitlerin doğruluğu ile amel etmesi değil, şahitlerin doğruluğuna kanaat getirdiği durumda hüküm vermektir, şeklindeki bir itiraza, aynı şekilde müctehidden istenen de aslın fer'e delalet ve şahitlik ettiği yönünde bir zannı galip oluşturması durumunda, aslın fer'e şahitlik ettiğine hükmetmektir, şeklinde cevap verir. Buna ilaveten müctehidin zanni konularda doğruya isabet etmekle yükümlü olmadığını belirtir.

Gazzâlî, salah prensibini kabul edenlerin maslahatın apaçık anlaşılmasının zaruri olmasını şart koşmadıklarını belirtir. Namazların rekât sayılarında, cezalar, kefaretlar ve zekâtta değişik nisap miktarları takdir edilmesinin maslahatın anlaşılması gibi kıyasla amel etmedeki maslahatın da bilinmesinin zaruri olmadığını söyler. Böylece Gazzâlî, salah prensibini kabul eden Mutezile'nin kıyası kabul etmediklerini söyledikleri takdirde kendi ilkeleri ile çelişkiye düşeceklerini anlatmaya çalışır.

İkinci yaklaşımda; illetin hükmü bizatihi gerektiren şey olarak hem helallik hem de haramlık hükümlerinde birden illet olması ihtimali varken yapılacak ta'lîlin tutarsız olacağı söylenmektedir. Gazzâlî, hükmün illetinin tek anlamı olduğunu ve illetin hükümde alamet olarak dikildiğini belirtir. Dolayısıyla şari'in bir illeti hem haramlık hükmü hem helallik hükmü hem de her iki hüküm için alamet yapması mümkündür. Müctehidler farklı görüşlerde olabilirler ve hepsi doğruyu tutturmuş olabilir.

Üçüncü yaklaşıma göre hüküm ancak tevkif yoluyla bilinebilir ve tevkif olmadan kıyas caiz değildir. Gazzâlî kıyasın ancak kıyas ile amel edilebileceğine dair delil bulunduğu zaman yapılabileceğini söyler. Ona göre kıyas sırf tevkiftir.²⁰ Buna ilaveten Gazzâlî'ye göre her ne kadar kıyasla amel etmenin cevazına dair nas varid olmamışsa da sahabe icmâi bunun en kuvvetli delilidir.

Dördüncü yaklaşım ise her hata ve ictihadda hatanın mümkün olmasından dolayı kıyasın imkânsızlığıdır. Buna karşılık Gazzâlî, her müctehidin hata da yapsa isabette etse doğruyu tutturmuş olduğunun kabul edilmesiyle bu problemin çözülebileceğini belirtir.²¹

²⁰ Gazzâlî, *Esâsü'l-kıyâs*, 74.

²¹ Gazzâlî, *el- Mustasfâ*, II, 307-311.

1.3.2. Kıyasın Aklen Vacip Olduğu Görüşü

Gazzâlî kıyasın aklen vacip olduğu görüşünde olanların keyfî bir hüküm verdiğini ve gerekçelerini belirtmeleri gerektiğini söyler.

Birinci gerekçe, her konuda nas bulunmasının imkânsızlığı ve peygamberler, olaylar hakkındaki hükmü genelleştirmekle yükümlü oldukları için zorunlu olarak ictihada başvurmak durumunda kalmalarıdır. Gazzâlî bu anlayışın sakat olduğunu söyler. Çünkü sınırsız olaylar hakkındaki hüküm külli ve cüz’i olmak üzere iki mukaddime ile tamam olabilir. Söz gelimi, “ *Zina eden herkes recmedilir.*” (külli) “ *Maiz de zina etmiştir.*” (cüz’i) “ *Öyleyse Maiz de recmedilir.*” (Netice). Burada cüz’i mukaddimenin uygulama alanı sonsuz olduğu için zorunlu olarak ictihada başvurulur. Fakat bu işlem kıyas değil, hükmün menatını tahkiktir. Buna ilaveten bütün cüz’iyyatta uygulanmadığını belirten Gazzâlî, külli mukaddimenin külli rabitalarla belirtilmesi mümkündür, der. Örneğin, şarabın haram kılınmasının yerine sarhoş edici her maddenin haram kılınması böyledir. Bu durumda tahricu’l-menat ictihadına gerek kalmamaktadır. Dolayısıyla Gazzâlî’ye göre bu durumda kıyastan uzak kalınabilir. Ayrıca Gazzâlî bazı olayların hükümden âri kalmış olmasının ihtimal dâhilinde olduğunu ve illetleri kesin olarak bilinen meselelerde hüküm verilmesini, bilinmeyen meselelerde ise asıl hükmü üzerinde bırakılmasının ihtimal dâhilinde olduğunu belirtmektedir. Bu nedenle kıyasa başvurmanın zorunlu olmadığını belirtir.

İkinci gerekçe ise akıl, akli illetlere delalet ettiği gibi şer’i illetlere de delalet eder. Bu illetler akılla kavranılabilir ve hükmün illetle olan münasebeti akla ve maslahat dayanmaktadır. Dolayısıyla akıl, şer’in böyle varid olmasını gerektirmektedir. Gazzâlî’ye göre bu gerekçe tutarlı değildir. Çünkü kıyas, ancak nassın, hükmün uygulanabileceği belli alanlara mahsus olduğu düşüncesinden hareketle uygulanabilmektedir. Zira nassın hükmü, umumi olduğunda kıyas söz konusu değildir. Şer’i illetler ile akli illetleri kıyas etmenin yanlışlığına değinen Gazzâlî, her münasip illetin hükmü gerektirmeyebileceğini veya münasip olamayabileceğini belirtmektedir.²²

²² Gazzâlî, *el- Mustasfâ*, II, 311-313.

1.3.3. Rey İle İctihadın Caiz Olmadığını Savunan Görüş

Gazzâlî bu kısımda zan ile ictihad yolunu kapatıp re'y ile şer' de ancak nas veya nas hükmünde kesin olan bir delille hüküm verilebileceğini savunanlara karşı sahabenin, hakkında nas bulunmayan bütün olaylarda rey ve ictihad ile hüküm verme konusundaki icmâını delil olarak ileri sürmektedir. Ve sahabenin re'y ve ictihad ile hüküm verme konusundaki icmâ meselesini delilleriyle anlatır. Nitekim Gazzâlî'nin kıyas ile amel etmenin cevazına karşı kullandığı en kuvvetli delil sahabenin bu konuda ki icmâıdır.

Bu konu ile ilgili örnekleri Gazzâlî şu şekilde sıralamaktadır: Sahabe, nas bulunmamakla birlikte Hz. Ebubekir'in devlet başkanlığı ile hükmetmiştir. Sahabe kendisinden sonra devlet başkanı olacak kişiyi belirlemeyi, bey'at yoluyla belirlemeye kıyas etmiştir. Zekât vermeyenlerle savaşılması görüşünde olan Hz. Ebubekir'in ictihadı tercih edilmiştir. Bunlara ilave olarak uzun süren kararsızlık evresinden sonra sahabenin ictihad yoluyla üzerinde icma ettiği meseleler vardır. Mushafın yazılması, Kur'an'ın iki kapak arasında toplanması böyledir.

Gazzâlî sıraladığı bütün bu örneklerde sahabenin, hakkında nas bulunmadığını kesin olarak bildikleri olaylarda ictihad edileceği üzerinde icmâ ettiklerini belirtmektedir. Dolayısıyla sahabe, re'y ile hüküm verme hususunda herhangi bir itirazla karşılaşmamış ve böylece re'y ile hüküm verme hususunda kesin icmâ gerçekleşmiştir.

Gazzâlî'ye göre üzerine dinin inşa edildiği böylesi önemli bir meselede kesin bir delil olsaydı, bu delile muhalefet etmek fasıklık olurdu, ayrıca kesin delile muhalefet edenlere ses çıkarmamak da fasıklık olurdu. Böylece bütün sahabîler ve onları takip eden bütün insanlar fasık olurdu ki bu muhaldir. Şer'î konularda kesin delil ise ancak açık nastır.

Özetle Gazzâlî'ye göre sahabe icmâına dayalı olarak kıyas, şer'an caizdir.²³

1.3.4. Kıyasın Meşruiyetinin Şer'î Dayanakları

Gazzâlî'nin konuyla ilgili Kur'an'dan getirdiği ayetler şu şekildedir:

²³ Gazzâlî, *el- Mustasfâ*, II, 313-334.

- a- “ *فَاعْتَبِرُوا يَا أُولِيَ الْأَبْصَارِ* ” / “ *Ey basiret sahipleri ibret alın* ” ²⁴ söz konusu ayette “itibar” lafzının anlamı, bir şeyden kendisine anlam bakımından müşterek olan benzerine geçirmektir.
- b- “ *Bu durumu peygambere ve ulu’l-emre götürmüş olsalardı ulu’l-emr arasından istinbat ehli olanlar onu bilirdi.* ” ²⁵
- c- “ *Biz Kitap’ta hiçbir şeyi eksik bırakmadık.* ” ²⁶

Gazzâlî’ye göre eğer Kur’an’da bulunan manalardan iktibas yapılmazsa, kıyas yapılarak hüküm verilmesi lazım gelen meselelerin Kur’an’da geçmemesi bir eksiklik olurdu. Kıyası kabul edenlerin bu ayetleri delil getirdiğini söyleyen Gazzâlî, bu ayetlerin kıyasın cevazına açıklığı bakımından yetersiz olduğunu ve birtakım karinelerle desteklenirse ancak bu ayetlerin yeterli bir delil olabileceğini söylemektedir. ²⁷

Gazzâlî’nin sünnetten getirdiği dayanakların bazıları ise şu şekildedir:

- a- Muaz Hadisi ²⁸; söz konusu hadis Gazzâlî’ye göre ictihadın aslı hususunda nastır. Ayrıca bu hadis tahkik-i menat ve maslahatın tayini hususunda nas olmakla birlikte kıyası umumi olarak ihtiva etmektedir.
- b- Hz. Ömer’in öpmekle orucun bozulup bozulmaması hakkındaki sorusu ²⁹; bu olayda Hz. Peygamber (sav)’in ifadesinin ancak bir karine ile sarîh olacağını söyleyen Gazzâlî, Hz. Ömer’in bir şeyin mukaddimesini bir şeyin kendisine ilhak etmek suretiyle yaptığı kıyası nakz için söylenmiş olmasının mümkün olduğunu söylemiştir.
- c- Haccın vekâletle yapılıp yapılmayacağı meselesi ³⁰; Gazzâlî’ye göre bu olayda maksadı belirleyen bir karinenin bulunması gerekir. Çünkü aynı hüküm namaz ve oruç için geçerli değildir.
- d- Yaş hurmanın kuru hurma ile karşılıklı satımı hakkındaki hadis. ³¹ ...

Hz. Peygamber (sav)’in bazı hükümleri ta’lîl edişine örnekler:

²⁴ Haşr: 59/2.

²⁵ Nisa: 3/83.

²⁶ Enam: 6/38.

²⁷ Gazzâlî, *el- Mustasfâ*, II, 334-335.

²⁸ Ebû Dâvûd, Akzıye: 11; Tirmizî, Ahkâm: 3.

²⁹ Ebû Dâvûd, Sıyam: 33.

³⁰ Nesâî, Menâsiku’l-hac: 12.

³¹ Tirmizî, Büyû‘: 14; İbn Mâce, Ticarât: 53.

- a- İhramlı iken vefat eden hacı ile ilgili hadis: “ *Onun başını örtmeyin. Çünkü o kıyamet gününde telbiye ederek haşır olunacaktır.*”³²
- b- “*Kedi necis değildir. Çünkü kediler, etrafınızda dönüp dolaşan hayvanlardır.*”³³ hadisi.

Burada Gazzâlî'nin delil olarak aldığı birkaç hadisi zikretmekle yetindik. Zira Gazzâlî, bu türden örneklerin sayılamayacak kadar çok olduğunu söyler. Bu örneklerin her biri kendi başına kıyas ile amel etmeye kesin olarak delalet etmese de bir araya geldiklerinde sahabeye kıyas ile amel etmeleri gerektiğini hissettirmekte etkili olmuştur.³⁴

1.3.5. Kıyas Karşıtlarının Delilleri

Gazzâlî kıyas karşıtlarının delillerini; kitap ve sünnetten getirdikleri deliller ve manevi gerekçeler olarak iki kısma ayırmış ve her birini sırasıyla zikredip kendi delilleriyle birlikte cevap vermiştir.

Kıyas karşıtlarının Kitap ve sünnetten getirdikleri deliller, genel olarak kıyas yapmanın nas da yeri olmadığına ve kıyas yapan kişinin kendi re'yi ile hüküm vermesi anlamına geleceğine dair delillerdir. Gazzâlî bunlara cevap olarak, kıyas karşıtlarının getirdiği deliller ile kendileri ile çelişkiye düşerek yine kıyas yaparak bu sonuçlara vardıklarını belirtmiştir. Ayrıca Gazzâlî, kıyasın sünnet³⁵ ve icmâ ile sabit olduğunu ve naslarda kastedilen re'yin nassa aykırı re'y olduğunu söyleyerek kıyası, “*hükümde etkisi olmayan fazlalıkları atarak ve hükmün menatını tecrit ederek nasların manalarını*

³² Müslim, Hac: 14; İbn Mâce, Menâsik: 89.

³³ Tirmizî, Tahâret: 69; Nesâî, Tahâret: 53; Miyah: 8; İbn Mâce, Tahâret: 32; Dârimi, Vudû: 38; el-Muvatta', Tahâret: 13.

³⁴ Gazzâlî, *el- Mustasfâ*, II, 336-338.

³⁵ Peygamberlerin ictihad yapıp yapamayacağı usulcüler arasında tartışmalıdır. İbn Hazm kendilerine vahiy gelmeyen konularda peygamberlerin şariat koymak amacıyla ictihad etmelerini caiz görmediği halde bir şariat ihdası sayılmayacağı gerekçesiyle Resulullah'ın huzurunda sahabenin ictihadını caiz görür. Mutezile'den Ebu Ali el- Cübbai ile oğlu Ebu Haşim, sonrakiler için kıyası meşru kabul etse de Hz. Peygamberin hiçbir hususta kıyasa göre davranmadığı görüşündedir. Bâkılânî ve Gazzâlî, Resulullah'ın fiilen ictihad edip etmediği konusunda kararsız kalmakla birlikte bunun aklen mümkün olduğu görüşünü tercih etmişlerdir. Ebu İshak eş-Şîrâzî, Seyfeddin Amidi, Cemaleddin İbn Hâcib gibi usulcüler Hz. Peygamberin fiilen ictihad ettiğini öne sürmüşlerdir. Mutezileden Kadı Abdülcebbâr, Hz. Peygamberin hükümleri kıyas ve ictihad yoluyla açıkladığı konusunda Eş 'arilerle hemfikirdir. Hanefilerin çoğunluğu bunu mümkün görmekten öte Hz. Peygamberin ictihadla memur olduğu görüşündedir. Yunus Apaydın, “İctihad”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2000, XXI, 432-445.

anlamaktan ibarettir”³⁶ şeklinde tanımlamıştır. Yapılan kıyasın doğrudan re’ye başvurma olmayıp Hz. Peygamber (sav)’in naslarından istinbat edilen illetlere götürme şeklinde gerçekleştiğinin söylemiştir.³⁷

Kıyas karşıtları “*re’y ihtilafın kaynağıdır*”³⁸ demiş ve dinde ihtilafın haramlığı ile ilgili ayetleri ve hadisleri delil getirmişlerdir. Gazzâlî bunlara cevap olarak; iki zıt şeyin din de var olduğunu belirtmiş ve namaz kılma ve namazı terk etme açısından hayızlı kadın ve temiz kadının birbirine zıt durumda olduğunu örnek olarak vermiştir. Zira namaz kılmak birine farz iken diğerine haramdır. Bununla birlikte her müctehidin ictihadında isabet ettiğini ve dolayısıyla bunun ihtilaf olmadığını belirtmiştir. Ayet ve hadislerde ihtilaf etmek ile kastedilen anlam, tevhid ve Hz. Peygamber (sav)’e iman ve onu destekleme hususunda ihtilaf etmektir.

Gazzâlî’nin zikrettiğine göre kıyas karşıtlarının en büyük manevi gerekçesi şudur: “Hüküm ancak tevkif yoluyla olur ve illet ancak nas da belirtilmiş (mansus aleyh) ise illettir. Şari’, “*Yiyecek maddelerinin hepsinde ribadan sakının*” dese bu söz genel bir tevkif olur. Ancak, “*Buğdaydaki ribadan sakının, çünkü buğday yiyecek maddesidir*” dese bu bir önceki söze eşit olmaz ve buğday dışındaki yiyecek maddelerinde riba gerçekleşmez. Söz gelimi bir efendi bütün siyah kölelerini azat ettiğini söylese, bütün siyah köleleri azat edilmiş olur. Eğer Ganim isimli kölemi siyahlığından dolayı azat ediyorum dese ya da Ganim ismindeki köleyi azat ediyorum, çünkü o siyahtır dese, bu durumda siyah kölelerin tamamı azat edilmiş olmaz. Lafzın kâsır olması yüzünden mansus illetle bile tadiye mümkün değilken müstanbat yani akıl yoluyla nastan elde edilen illetle tadiye nasıl mümkün olabilir? Anlama noktasında şari’in sözü ile insanın sözü birdir. Bu dilin yapısı gereğidir ve değişmez.”³⁹

Gazzâlî bu soruyu uzun uzun ele alır ve ayrıntılarıyla açıklar. Gazzâlî öncelikle illetin mansus yani nas da doğrudan belirtilmiş olmasından hareketle kıyası kabul edip etmeme açısından inkârcıları üç gruba ayırmaktadır. Birinci gruba göre illetin mansus olması genel bir lafız zikretmek gibidir ve bu nedenle burada söylenmeyenin söylenene ilhakı mümkündür. Bu grup ilhakı kabul etmekle birlikte bunun kıyas olarak isimlendirilmesini kabul etmemektedir. İkinci grup da müstanbat illet yani akli çıkarım

³⁶ Gazzâlî, *el- Mustasfâ*, II, 341.

³⁷ Gazzâlî, *el- Mustasfâ*, II, 340-344.

³⁸ Gazzâlî, *el- Mustasfâ*, II, 343.

³⁹ Gazzâlî, *el- Mustasfâ*, II, 350-351.

yoluyla nasdan elde edilen illetle yapılan kıyası reddetmiş, mansus illetle yapılan kıyası kabul etmiş ve bunu kıyas olarak isimlendirmişlerdir. Gazzâlî'nin daha sonra görüşlerini ayrıntılı olarak ele aldığı Kâşâniye ve Nehrevâniye bu grubu oluşturmaktadır.⁴⁰ Üçüncü grup ise illet mansus olsa bile kıyası kabul etmeyen gruptur ki yukarıda zikri geçen gerekçeyi sunan bu gruptur.

Gazzâlî, yapılacak kıyasın ancak taabbüd ile sabitse mümkün olabileceğini aksi takdirde, illetin doğrudan belirtilmiş olmasının ilhak işlemine izin vermiş olmayacağını belirtmektedir. Şari'in sözü ile insanın sözünün, dilin yapısı gereği anlam açısından aynı olduğu gerekçesine gelince, Gazzâlî bu kalıpların farklı olduğuna dair ümmetin icmâ ettiğini söylemektedir. Nitekim şari' “ *Şarabı şiddeti yüzünden haram kıldım. Siz şiddetli olan şeyleri buna kıyas edin*” dediğinde kıyas yapmak vacip olur. Ancak bir efendi “ *Ganim'i siyah oluşu yüzünden azat ettim. Siz diğer tüm siyahları buna kıyas edin*” dese, âlimlerin çoğunluğuna göre bu azat etme yalnızca Ganim isimli köle ile sınırlı kalır. Gazzâlî kulların mülklerinin ve şer'in hükümlerin Allah'a ait olması sebebiyle bu ikisinin farklı olduğunu belirtmektedir. Bununla beraber eşya ile ilgili hükümler kulların niyetine değil iradesine bağlanmıştır. Şer'i hükümler ise şari'in rızasına bağlanmıştır ve bu sebeple bu rızaya delalet eden her şey lafız olmasa bile karine ve delalet ile de sabit olmaktadır. Söz gelimi bir tüccarın malı, gözlerinin önünde normal değerinden daha fazlası bir fiyatta satılsa ve tüccarın bu işe sevindiği halinden anlaşılabilirse bile, tüccar bu satım akdine önceden lafzen onay vermemişse gerçekleşen bu satım akdi lafzen onay verilinceye kadar askıda hükümsüzdür (mevkuf). Fakat Hz. Peygamber (sav)'in gözlerinin önünde bir olay meydana gelse ve o da sussa, bu susma o işe rıza verdiği anlamına gelir ve bununla hüküm sabit olur. Bu ikisinin tamamen birbirinden farklı olduğunu belirten Gazzâlî, kulların bazı tasarruflarının bazı lafızlara has kılındığını da söylemiş, boşanmada, evlenmede kullanılan lafızları örnek vermiştir. Gazzâlî, ta'lilin anlamının, aynı illetin bulunduğu başka şeylere de taşınması olduğu hususunda dil ehlinin ittifak ettiğini belirtmiştir. Dilin gerektirmesinden dolayı – yukarıda belirtilen örnekte- kölenin de azat edilmesi gerekirken burada ki ayırıcı durum taabbüddür. Burada zikredilen diğer siyah kölelerin azat edilme işleminin

⁴⁰ Gazzâlî, *el- Mustasfâ*, II, 358-361.

gerçekleşebilmesi için sarîh lafzın bulunması gerekirken, şarî'in tasarrufları konusunda lafza gerek olmaksızın herhangi bir karine yeterlidir.⁴¹

1.4. KIYASIN RÜKUNLARI VE ŞARTLARI

Fıkıh usûlünün sistematikleşmesinden sonraki dönemlerde yazılan metinlerde kıyasın unsurları dört madde halinde zikredilerek her başlık altında bu unsurların şartları ele alınmaktadır. Klasikleşen bu üslubun öncüsü Gazzâlî'dir. O, *el-Mustasfa* adlı eserinde kıyasın unsurlarını bu şekilde sistematize etmiş ve ondan sonra bu sınıflandırma diğer metinlerde sıklıkla kullanılmıştır.⁴² Gazzâlî kıyasın unsurlarını; asıl, fer', illet ve hüküm olmak üzere dört kategoriye ayırmaktadır.⁴³ Biz Gazzâlî'nin sıraladığı asıl, fer' ve hüküm unsurlarının yalnızca şartlarına değinip illet meselesini ayrıntılı olarak ele alacağız.

1.4.1. Asıl

Asıl, hükmü nas veya icmada belirlenmiş olan kendisinin üzerine kıyas edilecek olan meseledir. Gazzâlî'ye göre asıl ve aslın hükmünün şartları şunlardır:

- a- Aslın hükmü sabit olmalıdır.
- b- Hüküm sem'i-şer'i bir yolla sabit olmalıdır.⁴⁴
- c- Asıldan istinbat olunan vasfın illet olduğunun bilinmesine yarayan yol sem' olmalıdır. Çünkü vasfın illet oluşu şer'i bir hüküm ve şer'i bir vaz' dır.
- d- Asıl, başka bir aslın fer'i olmamalı, aksine, asıldaki hükmün sübûtu nas veya icmâ ile olmalıdır. Gazzâlî asıl başka bir aslın fer'i olduğunda ortaya çıkacak farklılaşma ile ilgili şu örneği vermektedir: “ *Bu tıpkı yerden bir çakıl alıp,*

⁴¹ Gazzâlî, *el- Mustasfa*, II, 344-356.

⁴² İbrahim Kâfi Dönmez, *İslam Hukukunda Kaynak Kavramı ve VIII. Asır İslam Hukukçularının Kaynak Kavramı Üzerindeki Metodolojik Ayrılıkları*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1981, 85.

⁴³ Gazzâlî, *el- Mustasfa*, II, 414-454; Gazzâlî Şifâ'ü'l-galîl adlı eserinde kıyasın rükünlerini; illeti tespit yolları, illet, hüküm, asıl, fer şeklinde beş kısma ayırmaktadır. Gazzâlî, *Şifâ'ü'l-galîl*, 10-12.

⁴⁴ Gazzâlî' ye göre dilde ve akılda kıyas geçerli değildir. Gazzâlî, *Esâsü'l-kıyâs*, 34, 40 vd. , 45 vd.; *el-Mustasfa*, II, 414,425.

*buna benzeyeni, sonra bu ikinciye benzeyeni, sonra bu üçüncüye benzeyeni almaya benzer ki alınan onuncu taş birinci taşla hiç benzemez.”*⁴⁵

- e- Asıldaki ispat eden delil, fer‘e şamil olmayıp asla mahsus olmalıdır.
- f- Aslın illeti münasip ve müessir ise bu asıl üzerine kıyas şer‘an ve aklen caizdir. Bu asıl üzerine kıyas yapmak için ayrı bir delile ihtiyaç yoktur. Eğer illet şebah kabilinden ise bu durumda kıyas yapmak için delil getirilmesi muhtemeldir.
- g- Aslın hükmü ta’lîl sebebiyle değişmemelidir.
- h- Asıl kıyas yönteminden sapılarak sabit olmuş olmamalıdır. Çünkü kıyas harici olan şeye başka bir şey kıyas edilemez. Gazali “*kıyas harici olan bir şeye başka şeyler kıyas edilmez.*” sözünün fakihlerin dilinde yaygın bir söz olduğunu ve bunun şu dört kısım için kullanıldığını örneklerle açıklamaktadır:
  - a- Genel bir kuraldan istisna edilen ve anlamı anlaşılmaksızın o hükme tahsis edilen şey.
  - b- Önceki kuraldan istisna edilen ve yapılan istisnaya bir anlam verebilen durum.
  - c- Anlamı ilkten konulmuş bağımsız kural.
  - d- Başka örneği ve benzeri bulunmayan prensip hükümler.⁴⁶

1.4.2. Fer‘

Fer‘, aslın hükmünün aralarındaki illet birliği sebebiyle kendisine geçirileceği meseledir. Gazzâlî’ye göre fer‘ in beş şartı bulunmaktadır:

- a- Aslın illetinin fer‘ de mevcut olması.
- c- Fer‘in sübut bakımından asıldan önce olması.
- d- Fer‘in hükmünün aslın hükmünden cinsiyet, ziyade ve noksanlık bakımlarından farklı olmaması.

⁴⁵ Gazzâlî, *el- Mustasfâ*, II, 415.

⁴⁶ Gazzâlî, *el- Mustasfâ*, II, 414-423; *Şifâ ’ü ’l-galîl*, 297-300.

- e- Fer‘deki hüküm, tafsilatıyla olmasa bile en azından genel hatları itibariyle nas ile sabit olabilecek şeylerden olmalıdır. Bu şartın Ebu Haşim tarafından ortaya konduğunu söyleyen Gazzâlî bu şartı fasit olarak nitelendirmektedir. Çünkü ona göre, hüküm aslında bir illet sebebiyle sabit olmuşsa, her şartta illetin tadiyahesi ile hükümde teaddi eder.
- f- Fer‘in hükmü, nas ile belirlenmiş olmamalıdır.⁴⁷

1.4.3. Hüküm

Gazzâlî hüküm başlığı altında asıl ve fer‘ in unsurlarındaki gibi müstakil şartlar zikretmemiş, kıyasın hüküm unsuru için şart olabilecek meseleleri ele almıştır. Bu meseleleri kısaca şöyle sıralayabiliriz:

- a- Aslın hükmü, akli hüküm ve lügavi isim olamaz.
- b- Kesin bilgi ile sabit olan taabbüdî konularda, zanni bilgi üreten kıyas caiz değildir.
- c- Asli nefy de delalet kıyası geçerlidir. Asli nefy, şer‘in vürudundan önceki durum üzerinde kalmaktır. Delalet kıyası ise bir şeyin hükmünün bulunmamasından hareketle bu şeyin benzerinin de hükümsüz olduğuna istidlal etmektir. Asli nefy de illet kıyası geçerli değildir.
- d- Şer‘i hükümler ikiye ayrılmaktadır. Birincisi, herhangi bir sebebe bağlı olmaksızın ilkten sabit olmuş hüküm; ikinci ise hükümlere illet (sebepe) olarak tayin edilmiş olanlar. Bu çerçevede ta‘lîl edilmesi mümkün olan her şer‘i hükümde kıyas işlemi geçerlidir.
- e- Kefaretler ve hadler de kıyas işlemi geçerlidir.⁴⁸

1.4.4. İlet

1.4.4.1. Tanım

Gazzâlî illeti sözlük anlamı itibariyle “ *varlığıyla mahallini etkileyen şey* ” olarak tanımlamış ve hastalığa (araz) da bu anlamda illet denildiğini ve fukahanın bunu

⁴⁷ Gazzâlî, *el- Mustasfâ*, II, 423- 425; *Şifâ’ü’l-galîl*, 313- 316.

⁴⁸ Gazzâlî, *el- Mustasfâ*, II,425-433; *Şifâ’ü’l-galîl*, 281- 297.

ıstılahında kullandığını belirtmiştir.⁴⁹ *el-Mustasfa* 'da ise şeri konularda illet sözcüğü ile hükmün menatını ya da şer'in hükmü kendisine izafe edip bağladığı ve hükme alamet olarak diktiği şeyi kastettiğini belirtmektedir.⁵⁰

1.4.4.2. İletin Mahiyeti

İletin mahiyeti ile ilgili temelde iki yaklaşım bulunmaktadır. Birinci yaklaşıma göre illet, zaruri olarak bir maslahatın gerçekleşmesine yönelik olarak şer'i bir hükmün konulmasını gerektiren “*dâi*” bir vasıftır. Bu görüş Basra Mutezilesi tarafından

⁴⁹ Gazzâlî, *Şifâ'ü'l-galil*, 13-14, 258. Gazzâlî *Mi'yar'ul-ilm* 'de fıkıhta illet denildiğinde hangi anlamların kastedildiğini anlatır. Mantıkta orta terim olarak kullanılan illet, Gazzâlî 'ye göre dört anlamda kullanılır: a- Hareketin bizatihi kendisinden kaynaklandığı şeydir. b- Madde ve varlığı bir şeyin varlığı için gerekli olan şeydir. c- Surettir. Suret her şeyin tamamlayıcısı olup bazen ona suri illet denir. d- Önce etken gaye, sonra da varlığı talep edilen illettir. Daha sonra Gazzâlî bu dört anlamdaki illetin hem akli konularda hem de fıkhi konulardaki örneğini verir. Hareket ilkesi anlamındaki illetin fıkhi konulardaki örneği, “*bu şahıs niçin öldürüldü?*” diye sorulduğunda “*çünkü o zina yaptı veya dinden çıktı.*” denilmesidir. Öyleyse bu öldürmenin kaynağı / ilkesi, zina suçudur. Bu çoğu kez fakihlerin sebep adını verdiği şeydir. Maddi illetin fıkhi konularda örneği, “*Ölme ve bayılma nedeniyle niçin mudarabe ve vekâlet sözleşmesi fesh olur?*” cevaben “*Çünkü bu ikisi bağlayıcı olmayan caiz ve zayıf bir akittir.*” denir. Suri illet, bir şeyin ana yapısı ve ona kimliği kazandırıcı unsurudur. Gai illet ise bir şeyin var olma gayesidir. Fıkıhta “*zani, mürtet ve katil niçin öldürülür?*” diye sorulduğunda “*bu tür ağır ve çirkin suçlara karşı caydırıcılık olsun diye*” denilir. Bu dört illetin dördü de illet olan her şey de bir araya gelir. Fıkhi hükümlerde de durum böyledir. Fakihler bazen maddi illete mahal, faile ehil ve gayeye hüküm adını verirler. Örneğin nikâh akdini ele alırsak koca ehil, kadının menfaatleri konu / mahal, ilişkinin helal olması gaye ve akitteki irade beyanları da sanki birer suret gibidir. Çünkü bu şeyler bir araya gelmedikçe nikâh akdi sahih olmaz. Dolayısıyla gayenin varlığı o şeyin varlığı için gereklidir. Gayenin akla uygun ve etken (bais) olması varlıktan önce gerekli bir şarttır. Onun fiilen mevcut olması ise varlığından sonra gereklidir. Eğer fail ve maddi illetin var olduğu tasarlanırsa, o şeyin her durumda var olması gerekmez. Daha sonra bu dört illetin her biri a- ya uzak nedendir, mesela kadının Müslüman olmasının, gayri muslim olan kocanın mehrin yarısına malik olmasını doğurması gibi. Çünkü kadının Müslüman olması ayrılmanın illetidir. Ayrılma da kadının alacağı mehrin yarıya bölünmesinin yakın illetidir. b- ya bilkuvve olur, içmeden önce şarabın sarhoş edici olması gibi c- ya da bilfiil olur, şarabın içildiği andaki durumu gibi d- ve yahut ta özel neden olur, cezaların gündeme gelmesi için adam öldürme ve yaralama suçlarını işlemek gibi e- ya da zati illet olur ki fakihlerin illet dediği şey budur, recm cezası için zina böyledir f- İlet, arazi de olabilir. Recm cezasının uygulanması için kadının evli ya da evlilik geçirmiş olması (muhsan) gibi. Bu tür illete şart adı verilir. Zira recm cezası ancak kişi muhsan ise gerekli olur. Muhsan olma yetkinlik vasıftır ancak bu konuda illet gibi sonuç doğurur. Gazzâlî 'ye göre fıkhi ve akli konularda illete bağlı olan şeylerin (muallal) bilgisi, illete dayanılarak elde edilmek istendiğinde, bilfiil olan, yakın özel illetin belirtilmesi gerekir ki bunun ötesinde “*niçin*” sorusuyla olan illetin talebine gerek kalmasın. Aksi takdirde illet tespiti araştırması tamamlanmamış olduğu için sorular devam eder durur. Gazzâlî, *Miyâru'l-ilm*, 378- 382.

⁵⁰ Gazzâlî, *el- Mustasfâ*, II, 301. İlet teriminin tanımlarında sebep, hikmet, müessir, mucib, bais, dai, alamet, muarriif, emare vb. terimler kullanılmaktadır. Bu terimler, başka anlamlar için kullanımı bir yana, illet için kullanımı açısından iki temel eğilim altında tasnif edilebilir. Fiillerin özünde husun ve kubuhun varlığını kabul eden eğilim için mihver terim “*müessir*” , bunu kabul etmeyenler için mihver terim “*muarriif*”tir. Gazzâlî ve onun gibi düşünen bazı usulcüler, Eş'arî çizgisinde bir yaklaşımın gereği olarak zati husun kubuhu reddetmekle birlikte illetin hükümdeki etkisini daha güçlü kılan telifçi bir yol tutmuş ve illeti “*bizatihi değil şari'in öyle kılması dolayısı ile hükme müessir olan veya hükmü gerektiren vasıf*” şeklinde tanımlamışlardır. İbrahim Kâfi Dönmez, “ İlet”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi, İstanbul 2000, XXII, 117-120.

benimsenmiştir. İkinci yaklaşıma göre illet şer'i bir hükmü göstermek üzere konulmuş alametten ibarettir. Bu görüş, Sünni kelimcilerin ve fakihlerin görüşüdür.⁵¹

Gazzâlî illetin, fıkhi konularda şer'i bir alamet olduğu görüşünü benimsemiştir. Ona göre illetin kendisinin ve vasfının ispatı ancak sem'i delillerle mümkündür ve şer'i illet hükmü bizatihi gerektirmeyen bir alamet ve emaredir. İlet, şari'in vaz'ıdır ve hüküm vaz' etmek ile bir alamet vaz' edip bunu hükme bir emare olarak dikmek arasında Gazzâlî'ye göre hiçbir fark yoktur.⁵²

1.4.4.3. İletin Diğer Vaz'ı Hükümlerle İlişkisi

Hanefî usulcüler vaz'ı hüküm türleri arasındaki farkları ele alarak, illetin sebep, şart ve alametten farkı konusunu ele almışlardır. Özellikle Debûsi, diğer vaz'ı hükümlerle beraber sırasıyla; sebep, illet, şart ve alamet şeklinde illetin mahiyetiyle ilgili tartışmalara sebep olacak şekilde bir tasnif ortaya koymuştur. Bu tasnif birçok usulcû tarafından eleştirilmekle beraber Gazzâlî de bunu eleştirmektedir.⁵³

Gazzâlî Debûsi'nin görüşlerini ele almak ve tartışmak amacıyla ele aldığı *Şifâ'ü'l-galîl* isimli eserinde⁵⁴ şart, sebep ve illet ilişkisiyle ilgili kendi görüşlerini ortaya koyar.

1.4.4.4. İletin Sebeple İlişkisi

Gazzâlî'ye göre sebep, illet ve şart dışında üçüncü bir tür değildir.⁵⁵ Sebebin sözlük anlamıyla terim anlamı arasındaki bağı Gazzâlî şu şekilde bir benzetme ile

⁵¹ Tuncay Başoğlu, *Hicri Beşinci Asır Fıkıh Usulü Eserlerinde İlet Tartışmaları*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2001, 111; İletin mahiyeti ile ilgili tartışmalar için bkz. Başoğlu, 110-118.

⁵² Gazzâlî, *el- Mustasfâ*, II, 364.

⁵³ Debûsi, *Takvîmü'l-edille*, 381-382.

⁵⁴ Gazzâlî, *Şifâ'ü'l-galîl*, 8-9; Tuncay Başoğlu, “Şifâ'ü'l-galîl”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi, İstanbul 2010, XXXIX, 140-141.

⁵⁵ Fıkıh usulünde sebep ile ilgili tartışmaların temelini, hükümlerin baştan itibaren sebeplere bağlı olup olmadığı meselesi oluşturur. Bu tartışmalarda hükümlerin sebepleri ile kastedilen aslında hükümlere konu olan fiillerdir. Hükümleri sebepleri dendiğinde, sebep ile kastedilen ise hükmün kendisine bağladığı vasıf olup illet olarak nitelenebilir nitelenemeyecek durumları kapsamaktadır. Usul âlimleri, bütün varlık ve olaylarda gerçek müessirin Allah olduğu noktasında fikir birliği içinde olmakla beraber hükümlerin sebeplere nispet edilip edilemeyeceği hususunda ihtilaf etmişlerdir. Bu konudaki görüşleri üç başlık altında toplamak mümkündür: Birinci eğilime göre ibadetler de dâhil olmak üzere bütün hükümler sebeplere bağlanmıştır. Hanefilerin çoğunluğu ve bazı Şafiiler ile kelimcilerin çoğunluğu bu görüştedir. Bu görüş daha çok meseleyi illet terimini esas alarak te'sir kavramı etrafında ele almışlardır. Bu konuda

açıklar: Sebebin dilde vaz' edilmiş anlamı “ip” ve “yol”dur. Kuyudan su ancak iple çekilebilir. Fakat suyu elde etmeyi sağlayan ip değil, su ile çekme fiilidir ve bu ancak iple gerçekleşebilir. Yine yol olmadan gidilmek istenen yere gidilemez. Fakat gidilmek istene yere ulaşmak yolla değil, yolda yürüme fiilinin gerçekleştirilmesiyle mümkündür ve bu yürüme ancak yol ile gerçekleştirilebilir. İp ve yolun ulaşılma istenene (maksud) nispeti budur ve maksuda nispeti bu konumda olan her şeye sebep adı verilir. Gazzâlî'ye göre sebep, maksudun kendisi olmaksızın meydana gelmediği her şeydir.⁵⁶

Gazzâlî, fukahânın sebep kelimesini dört anlamda kullandığını belirtmektedir⁵⁷:

- 1- Mübaşeretin karşıtı anlamında: Sebep, bu anlamda kullanıldığında sırf (mahza) şart kastedilmiş olur. Söz gelimi bir kimsenin çukur kazıp başka birinin hayvanını oraya düşürmesi örneğinde, “ *Tazmin sorumluluğu mütesebbibin değil mübaşirindir* ” dendiğinde mübaşeretle illetin, tessebbüb ile şartın meydana gelmesi kastedilir. Örnekte kuyu kazma fiili sebep, hayvanı itme fiili illettir. Gazzâlî'ye göre sebep kelimesinin dildeki anlamına en yakın kullanım budur.
- 2- İletin illeti anlamında: Okun atılması örneğinde sebep okun atılmasıdır. Ölüm okun atılmasıyla gerçekleşmiştir ve bu bakımdan okun atılması sebep olmaktadır. Fakat söz konusu olayda yaralama ve öldürme okun kendisi ile meydana gelmektedir ve bu konuda illet okun kendisidir. Böylece okun atılması fiili sebeptir ve illetin illeti olmaktadır. Bu anlamıyla sebebe mübaşeret hükümleri bağlanır.

---

ki en belirgin yaklaşım Mutezile usulcülerince benimsenen, sebebin hüküm üzerinde - bağımsız bir şekilde olmadan- bizatihi müessir sayılmasıdır. Bu tartışmaların temelinde husun kubuh meselesinin olduğu açıktır. Gazzâlî ise bu konuda orta bir yol izlemiştir. Ona göre akıl fiillerin iyiliği ve kötülüğünü idrak edebilecek yetiye sahiptir fakat bu idrake doğrudan hüküm bağlanamaz. Hükümün tek mercii Allah'tır ve onun muhtar iradesini sınırlandırıcı hiçbir teori kabul edilemez. Dolayısıyla sebebin, bizatihi hükme müessir olduğu değil, bu sebepler vasıtasıyla hükme müessir söylenmelidir. İkinci eğilim hükümlerin sebeplere bağlanmasını temelden reddetmektedir. Hükümler delillerden elde edilir, hükümlerin meydana gelmesinde sebeplerin etkisi yoktur. Tek müessir Allah'tır. Dolayısıyla sebep, hükümlerin bilinmesini sağlayan alamet anlamında kullanılabilir. Kelamda Eş'arî çizgiyi benimseyen birçok Maliki, Şafii, Hanbeli ve Zahirî bu görüştedir. Üçüncü eğilime göre ise ibadetler dışındaki şer'i hükümler sebeplere bağlanmış olup ibadetler ancak Allah'ın hitabına ve gerekli kılmasına izafe edilebilir. Eş'arîlerin çoğunluğu bu görüştedir. İbrahim Kafi Dönmez, “Sebep”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi, İstanbul 2009, XXXVI, 244-248; Gazzâlî'nin anlayışı için bkz. Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, I, 213-214; *Şifâ'ü'l-galîl*, 257-258.

⁵⁶ Gazzâlî, *Şifâ'ü'l-galîl*, 276; *el-Mustasfâ*, I, 214-215.

⁵⁷ Gazzâlî, *Şifâ'ü'l-galîl*, 276- 277; *el-Mustasfâ*, I, 214- 215.

- 3- Sıfatın ardından gelmekle birlikte illetin kendisi anlamında: Örneğin yeminde; yemin, bozma olmaksızın, kefaretin sebebidir ve ya nisap miktarına ulaşmış mal; üzerinden bir yıl geçme olmaksızın, zekâtın sebebidir.
- 4- Hükmü gerektiren (mûcib) illet anlamında: Tazminatlar, cezalar ve kefaretler konularında illetlerin sebebi olarak, yine satım akdinde mülkiyetin sebebi olarak adlandırılması böyledir. Gazzâlî'ye göre sebebin sözlük anlamından en uzak anlamdan kullanılması bu çeşittir.

Sonuç olarak Gazzâlî'ye göre sebep, vaz'î bir hüküm değildir. Sebebin fukahânın yukarıda zikredilen anlamlarda lafzi olarak kullanımından öte bir mahiyeti yoktur.

1.4.4.5. İletin Şartla İlişkisi

Gazzâlî fukahânın; *rûknu'l-ille*, *şart'ul-ille*, *mahallu'l-ille*, *vasf'ul-ille*, *ba'zu'l-ille*, *nefs'ul-ille* gibi terimler kullandıklarını belirtir. Fukahânın kullandığı bu terimlerde mahal ile kastedilen şey şarttır. *Rûkn*, *nefs*, *zat*, *ba'z* kelimeleri ile kastedilen ise illet veya illetin bir parçasıdır. Ona göre anlaşılması zor olan kısım şart ile illetin bir parçası olan rûkun arasındaki farktır. Çünkü hükmün ortaya çıkması hem şarta hem de rûkuna bağlıdır. Örneğin, bir kişinin diğerini çukura yuvarlaması sonucunda ölümün meydana gelmesi olayında çukura iten illeti, çukuru kazan şartı gerçekleştirmiştir. İşte bu şekilde süreklilik arz eden hükümlerle gerçekleşen sebepler üzerine hissi müsebbiplerin bağlanması gibi şeriatta da şari' , hükümleri mûcib sebeplere bağlamıştır.⁵⁸

Gazzâlî illet ve şart arasındaki farkı daha iyi ortaya koyabilmek için iki terimin sözlük ve ıstılah anlamlarını ele alır. İlet, daha önce geçtiği üzere, sözlükte varlığıyla mahallini etkileyen şeydir ve hastalığa da bu anlamda illet denir. İstılahta ise şer'in, hükmü kendisine izafe edip bağladığı ve hükme alamet olarak diktiği şeydir. Şart, sözlükte alamet manasındadır. İstılahta ise illetin varlığının kendisinin varlığının olmasına bağlı olmakla beraber illetin veya hükmün kendisi ile vacip olmadığı şeydir. Diğer bir ifadeyle hükmün illeti ile birlikte bulunarak hükmü gerektiren şeydir. Gazzâlî'ye göre bu anlamda şart illete benzemektedir, çünkü şer'i illetler mahza alametlerdir.

⁵⁸ Gazzâlî, *Şifâ'u'l-galîl*, 257-258. Gazzâlî'ye göre vahyin kesilmesinden sonra Allah'ın hitabını bilmek insanlara zor geldiği için Allah hitabını kullarına, hükümlerin sebepleri olarak öngördüğü ve hükümleri gerektirici kıldığı birtakım maddi şeyler vasıtasıyla göstermiştir. Gazzâlî sebepler sözü ile Allah'ın hükümleri izafe ettiği şeyleri kastettiğini belirtmektedir. Gazzâlî, *el- Mustasfâ*, I, 213.

Gazzâlî mahza alamet ile illeti ve şartın bir açıdan farkının bulunduğunu belirtir. Mahza alamet, aralarında bir bağ bulunmaksızın başka bir şeye delalet eden şeydir, kıyamet alametleri buna örnektir. Bununla birlikte alamet bizatihi işaret edilen şeye yani medlullerine delalet etmez. Şartta, şart ile meşrut arasında bir tür bağlantı söz konusudur ve bu yönüyle mahza alametten ayrılır.⁵⁹

Gazzâlî illet ile şartın farkını icmali ve tafsili şeklinde ayırarak ele almaktadır. İcmali olarak şart ile illetin farkı, hükmün şart sebebiyle hâsıl olduğunun söylenememesidir. Tafsili olarak ise illet, şer'i illetler ve akli illetler örneğine göre ele alındığında şarttan farkı açıktır. Çünkü şer'i illetler mucib oluşu bakımından akli illetlerden farklı değildir. Sadece şer'i illetlerin mucib oluşu şer'in onları mucib kılması neticesindedir. Örneğin nikâh mülkiyetinin illeti, şahitler huzurunda yapılan nikâhtır. Fakat bu mülkiyet, şahitlik sebebiyle meydana gelmemektedir. Aynı şekilde namaz borcundan beraet, taharet ile birlikte namaz kılınması ile hâsıl olur, sırf taharet fiili ile değil. Satım akdinde mülkiyet icap ve kabul ile hâsıl olur, satıcı sebebiyle değil... Gazzâlî bu şekilde örneklendirme yolu ile şart ile illetin farkını ortaya koymaya çalışmıştır.⁶⁰

Gazzâlî, “bazılarının şart dediğine diğerlerinin illetin cüz'ü veya rüknü dediğini ve bu durumda bunların arasındaki ayrımın nasıl yapılacağına” ilişkin bir soruya şu şekilde cevap vermektedir: Hükme münasip olan veya yakini veya tevehhümi olarak münasip manayı içeren her vasıf illettir. Bunun dışında hükmün kendilerine bağlı olduğu fakat hükme bizatihi ya da münasip manayı içermesi bakımından münasebeti bulunmayan vasıflar ise şarttır. Gazzâlî şartı, illetin kendisinden etkilendiği şartlar ve illette de hükümde de tesiri anlaşılmamakla beraber şer'in itibar ettiği şartlar olmak üzere ikiye ayırmaktadır.⁶¹

Gazzâlî “illet ile şartı ayırabilmek için: hükmün ardından meydana geldiği vasıf illet, varlığı hükümden önce olup kendisiyle hükmün ortaya çıkmadığı şarttır” şeklinde yapılacak bir ayrımın güvenilir bir ayrım olmadığı kanaatindedir. Sözelimi ta'lik

⁵⁹ Gazzâlî, *Şifâ'ü'l-galîl*, 258.

⁶⁰ Gazzâlî, *Şifâ'ü'l-galîl*, 258-259.

⁶¹ Gazzâlî, *Şifâ'ü'l-galîl*, 259.

edilmiş talakta hüküm, şartın gerçekleşmesinin ardından ortaya çıkmaktadır. Fakat burada illet daha önce olan talaktır, çünkü hükme münasebeti olan talaktır.⁶²

Münasebet bulunmadığı halde hükmün, hemen ardından gerçekleştiği ve şeriatın, hükmü lafza izafetle kendisine bağladığı vasıflar konusunu ele alan Gazzâlî, bu durumda vasfın diğer vasıflardan öncelik ve sonralığına değil, münasebetin olup olmamasına bakılacağını söyler. Eğer bu tespit edilemiyorsa tüm vasıflar eşit kabul edilir. Ebu Hanife'nin hükümden önceki son vasfı illet ve ondan önce gelip son vasfı gerektiren vasfı da *illet'ül-ille* olarak kabul ettiğini söyleyerek akraba olan kölenin satın alınması meselesini örnek verir. Gazzâlî burada mülkiyetin mahal olup kölelik ile münasebetinin bulunmadığını söyler. Aynı şekilde bir topluluk bir gemiye, geminin taşıyabileceğinden daha fazla yük yüklerse, sorumluluk son parçayı koyana değil hepsine yüklenir. Sarhoş edici bir içkiyi içmede, sarhoş edici son kadeh değil, tüm kadehlerdir. Burada “*gemi sahibi, gemisini malla doldursa sonra bir yabancı bir yük daha koyunca gemi batsa niçin sorumluluk son yük yükleyen yabancıya yükleniyor da diğer kişiler bundan sorumlu tutulmuyor*” sorusuna karşılık Gazzâlî, gemi sahibinin fiilinin bu geminin batmasında etkisi olmadığını belirtir. Çünkü burada batma fiili son yükü yükleyene döner ve bundan o sorumlu tutulur. Aynı durum çukura düşüp ölme misalinde de geçerli olup, burada yürüme fiili, çukura düşüp ölme fiilinde etkili olmayıp, ölme sonucu çukuru kazma fiiline izafe olunur.⁶³

Gazzâlî illet ve şartın farkını, tartışmalı örnekleri ele alarak ayrıntılı bir şekilde anlatır. Ona göre illet şart ayrımı meselesi icthadi bir meseledir.⁶⁴ Son olarak Gazzâlî bu konu ile ilgili “*Siz, anlattığınız illet şart ayrımı ile ibareyi değiştirdiniz. Şartlardan illetlere izafeler yaptınız ve bu izafelere de illetin vasfı dediniz. Şart ve mahal tabirinden sakındınız. Sonra bu izafe ile illetin zatı arasındaki farkı itiraf ettiniz. Bu durumda anlaşılan sadece ibarelerin farklı olduğudur. Öyleyse şart ve illet ayrımında kural, izafet ve muzafun ileyh olsun?*” sorusunu ele alır. Ona göre izafet ve muzafun ileyh, zat ve sıfat, münasip olan ve olmayan şeklindeki ayrımlar illet ve şartın birbirinden farkını ortaya koyacak şekilde sabit bir kural olarak konulamaz. Dolayısıyla bu farkı tespit etmek durumdan duruma göre değişir. Bazen münasebet yoluyla, bazen bir vasfın

⁶² Gazzâlî, *Şifâ'ü'l-galîl*, 260.

⁶³ Gazzâlî, *Şifâ'ü'l-galîl*, 262- 263.

⁶⁴ Gazzâlî, *Şifâ'ü'l-galîl*, 264- 274.

diğerine göre münasebetindeki fazlalık yoluyla, bazen birinin sıfat diğerinin mevsuf oluşu yoluyla, bazen de bir vasfin münasebeti gerektirdiği tevehhümü yoluyla bu fark idrak edilebilir.⁶⁵

1.4.5. İlletin şartları

Gazzâlî illetin şartlarını şu şekilde sıralamaktadır:

- a- İlletin, bir hüküm olması mümkündür.
- b- İlletin duyularla algılanan arizi bir vasıf ya da lazım bir vasfı olması ve ya mükelleflerin bir fiili olması veya da mücerret ya da birkaç vasıftan mürekkep bir vasıf olması mümkündür.
- c- İlletin olumlu (ispat) ya da olumsuz (nefy) olması arasında bir fark yoktur.
- d- İlletin münasib veya gayrı münasip olması ya da münasip bir maslahatı içeriyor olması mümkündür.
- e- İlletin hüküm mahallinde mevcut olması mümkündür.⁶⁶

el-Menhûl'de ise illetin şartlarına kıyas bölümünün sonunda değinmektedir⁶⁷: Muhîl olması, şer'i kaidelere uygun olması, muttarıd olması, ona eşit veya mertebeye ondan üstün bir şeyin tearuzundan salim olması, münazarada sailin kavli bi'l-mûceb⁶⁸ ile itiraz etmemesi için muallilin maksudunu mufid olması.⁶⁹

Gazzâlî kıyasın bir rûknü olarak illet bahsinde ele alacağı hususun, hükmün illete izafe ediliş keyfiyeti olacağını belirttikten sonra şu dört meseleyi irdelemektedir:

- a- Hükümün halen var olan illetten geri kalması ki bu nakz ve tahsis meselesidir.
- b- İlletin bulunup hükmün bulunmaması. Bu mesele aks ve hükmün iki illetle ta'lîli meselesidir.

⁶⁵ Gazzâlî, *Şifâ 'ü'l-galîl*, 274- 275.

⁶⁶ Gazzâlî, *el- Mustasfâ*, II, 433; *Şifâ 'ü'l-galîl*, 216.

⁶⁷ Gazzâlî, *el-Menhûl*, 273.

⁶⁸ Kavli bi'l mûceb, sözün ayrılmaz parçası olarak veya muhatabın ifadesinin sonuçlandırılacağı şekilde bir söz söylemektir. Hasan Uçar, “ Arap Dili Belagâtında el-Kavlu Bi'l-mûcib ve Kur'an-ı Kerim'deki Uygulamaları”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2013, 35, 171-182.

⁶⁹ Gazzâlî öncesi dönemde usul ilmi cedel ilmi konularıyla karışık bir şekilde ele alınıyordu. Gazzâlî de *el-Menhûl*' de bu tavrı devam ettirmiştir. Fatih Turay, *Gazzalî'nin Kıyas Anlayışında Münâsebe Kavramı*, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2011, 45.

c- Yukarıdaki bahsin uzantısı olarak nas mahallindeki hüküm nassa mı yoksa illete mi izafe edilir?

d- İllet-i kâsıra meselesi.

Gazzâlî'nin ele aldığı bu meseleler aynı zamanda kendi yaşadığı dönemde usulcüler arasında tartışmalı olan konulardır.

1.4.6. İlletin Tahsisi/ İttirad Şartı

Tard, illetin bulunduğu her yerde hükmün de (ma'lul) bulunması demektir. İlletin tahsisi ise, illetin varlığına rağmen hükmün bulunmaması demektir.⁷⁰

Gazzâlî illetin tahsisini; *“illeti bulunduğu halde hükmün bulunmayışı, illetin fasit ve nakzedilmiş olduğunu mu gösterir yoksa illet olarak kalmakla birlikte illetin vaki olduğu yerin arkasındaki bir şeyin onu tahsis ettiğini mi gösterir?”*⁷¹ şeklinde bir soruyla açıklar. Bunun ardından bu soruya cevap olacak şekilde illetin tahsisi ile ilgili üç görüşe yer verir:

- a- Reddeden görüşe göre tahsis, illeti nakz ve ifsat eder, onun illet olmadığını gösterir. Çünkü o illet olsaydı muttarit olurdu ve bulunduğu her yerde hüküm de bulunurdu.
- b- Kabul eden görüşe göre bu illet, nakzın dışında illet olarak kalmaya devam eder ve hükmün illetten geriye kalması onu tahsis eder. Bu durum umurun kendi dışındaki bir şeyle tahsis edilip tahsis dışındaki hükmün geriye kalmasında olduğu gibidir.
- c- Mansus illette illetin tahsisini kabul eden ve müstanbat illette tahsisi kabul etmeyen görüş.⁷²

Gazzâlî bu üç görüşü zikrettikten sonra hangisinin doğru olduğunu ortaya çıkarabilmek amacıyla hükmün illetten geri kalması durumunu örneklerle ele alır. Fakat tezimizin asıl konusu bu olmadığından örnekleri zikretmeyip yalnızca mesele ile ilgili

⁷⁰ Başoğlu, *Hicri Beşinci Asır Fıkıh Usulü Eserlerinde İllet Tartışmaları*, 137.

⁷¹ Gazzâlî, *el- Mustasfâ*, II, 434.

⁷² Bilinme yollarından hareketle illetler *illet-i mansusa* ve *illet-i müstenbata* olarak ikiye ayrılmaktadır. İllet-i mansusa, nas ve icmâ ile bilinen illet; illet-i müstenbata ise icthad ile bilinen illettir. Fahrettin Atar, *Fıkıh Usulü*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, İstanbul 1988, 67.

ana çerçeveyi ele alacağız.⁷³ Ona göre hükmün illetten geri kalması üç durumda söz konusudur:

1- Nakz olarak adlandırılan illetin uygulanması esnasında illetin ittihadına engel teşkil eden bir şeyin ortaya çıkması durumunda hüküm illetten geri kalır. Bu durum iki kısımdır:

a- Kıyasın varlığı devam etmekle birlikte kıyastan istisna edilmiş olarak varid olarak ortaya çıkmış olan kısım illeti ifsat etmez. Fakat istisna edilen şeyin arkasındaki bir şeyle illeti tahsis eder. Bu durumda illet, istisna mahalli dışında illet olur ve bunun kesin illet üzerinde varid olmasıyla zanni illet üzerinde varid olması arasında hiçbir fark yoktur.

b- İstisna olarak varid olmayan kısım ise ya mansus illet ya da maznun illet hakkında söz konusu olmaktadır. Mansus illet hakkında ise bu durum illete yönelik bir kaydının bulunması ve önce zikredilen vasıf olarak zikredilen illetin, bu illetin tamamı olmadığı anlaşılır. Maznun illet hakkında ve bu illet şebek veya ihale yoluyla sabitse o zaman iki durum söz konusudur: Birinci durumda eğer nakz mahallinde münasip bir cevap verilebiliyorsa o zaman nakz; mansus illette olduğu gibi illete bir kayıt getirme anlamı taşır ve illetin tamamlanışı bu kayıtla olur. İkinci durumda illet eğer muhil ise ve münasip bir cevap verilemiyorsa nakzın illetin fesadına delil olması; şebeki vasıflar kabilinden olup illeti mecrasının dışındaki şeylerden ayıran bir vasıf ile o illetin kendi mecrasına özel oluşunu göstermesi mümkün ise bu durumda hüküm müctehidin zannı galibine kalır.

Gazzâlî bu maddeyi açıkladıktan sonra özetle şunları söylemektedir: Şeriatın illetin tahsisini açıkça söylemesi ve bir konudaki hükmü illetten istisna etmesi caizdir. Fakat şeriat bunu açıklamamışsa ve illetin varlığına rağmen hükmün bulunmaması ihtimali varsa bunun illetin fesadı veya illetin tahsisi sebebiyle olması mümkündür. Eğer illet kat'i ise onu tahsis olarak değerlendirmek nesih olarak değerlendirmekten evlâdır. İlet zanni ise müstakil müessir ise icihad söz konusu olur fakat müessir olmayıp bu zannın asıl hükümde dayanağı yoksa şer'in bu zanni illete bir yer de tabi olmaması onun ifsadını göstermektedir.

⁷³ Örnekler için bkz. Gazzâlî, *el- Mustasfâ*, II, 434-445; *Şifâ'ü'l-galîl*, 217-243.

- 2- Hükümün yokluğu bizzat illetteki bir kusur sebebiyle değil, def edici başka bir illetin muarazası sebebiyle olabilir.
- 3- Hükümün yokluğu illetin rüknünde bulunan bir kusur yüzünden değil, fakat illetin kendi mahalline, şartına veya ehline tesadüf etmemesi sebebiyle olabilir.⁷⁴

1.4.7. Hükümün İki İletle Ta'lîli Meselesi

Hükümün iki illetle ta'lîli Gazzâlî'ye göre mümkündür. Çünkü şer'i illet, alamet olup bir şeyi göstermek üzere iki alamet dikilmesi mümkündür. Ancak bu akli illetler hususunda imkânsız olabilir. Gazzâlî'ye göre hükümün iki illetle ta'lîlini mümkün oluşunun delili, fiilen vaki olmasıdır. Örneğin bir kişi aynı anda erkeklik uzvuna değse, hem bir kadına dokunsa hem de idrarını yapsa bu kişinin abdesti bozulur ve abdestin bozulması bu sebeplerden sadece birine havale edilmez.

Ta'lîlcinin asıl üzerinden bir illetle kıyas yapması karşısında itirazcı asıl hususunda başka bir illet zikretmesi durumunda Gazzâlî'ye göre üç durum söz konusudur:

- a- Aslın illeti, eğer tesir yahut şebahi alamet yoluyla değil de mücerret münasebet yoluyla sabit olmuşsa bu durumda ta'lîlcinin yaptığı kıyas batıl olur.
- b- İlet eğer tesir yoluyla sabit olmuşsa yani nas veya icma bunun illet olduğuna delalet ediyorsa bu illete başka bir illetin katılması bu illeti fasit kılmaz.
- c- Ta'lîlcinin illeti ispat edişi, eğer hükümün ve münasebetin şahitliğiyle ise bu durumda başka bir illetin ortaya çıkmasıyla zan kesilmiş olur.

Buna ilave olarak illetin sebr yoluyla ortaya çıkarıldığı her ta'lîl de illetin tek olması zorunluluğu vardır aksi takdirde hükümün illete şahitliği kopar. Sebr yoluna ihtiyaç duymayan müessir gibi ta'lîllerde başka bir illetin varlığı söz konusu olabilir.⁷⁵

⁷⁴ Gazzâlî, *el- Mustasfâ*, II, 434-445; *el-Menhûl*, 260-263; *Şifâ'ü'l-galîl*, 217-243.

⁷⁵ Gazzâlî, *el- Mustasfâ*, II, 445-448; Ayrıca bkz. *Şifâ'ü'l-galîl*, 243-252; *el-Menhûl*, 254-255.

1.4.8. Aks Şartı

Aks meselesine gelince sözlükte yansıma, yansıtma anlamlarında gelen aks; terim olarak, illetin yokluğunun hükmün yokluğunu gerektirmesi demektir. Bu mesele illetin yokluğu ile hükmün yokluğu meselesi olarak bilinir.⁷⁶ Gazzâlî'ye göre hükmün illetinin tek olması durumunda aks şartı aranır. Ancak bu, illetin ortadan kalkması hükmün de ortadan kalkması için değildir. Aksine hükmün bir illeti olması gerekmesi ve bu illetin ortadan kalkması durumunda hüküm hala sabit ise bunun sonucunda hükmün sebepsiz varid olmuş olacağı içindir. Eğer hükmün birden fazla illeti varsa bu illetlerden bazısının ortadan kalkması hükmün ortadan kalkmasını gerektirmemekle birlikte bu illetlerin hepsi ortadan kalkarsa hüküm de ortadan kalkar.⁷⁷

1.4.9. Kâsır İletle Ta'lîl Meselesi (Taaddi Şartı/ Hükmün İlete İzafesi Meselesi)

İlletin müteaddi olması, o illetin mevcut olduğu asl'a başka meselelerin kıyas edilebileceği şekilde umumi bir vasıf olması demektir. Kâsır illet ise sadece kendisinde mevcut olduğu nastaki hükmü gösteren ve başka meselenin o nassa kıyas edilmesine imkân vermeyecek şekilde hususilik taşıyan vasıf demektir.⁷⁸ Gazzâlî kâsır illetle ta'lîlin sahih olduğunu savunmakla birlikte bu mesele ile bağlantılı olarak asl'ın hükmünün, nassın lafzına mı yoksa illete mi izafe edileceği konusunu da ele almaktadır. Gazzâlî'ye göre müctehid, illeti sahih yollarından biriyle ortaya çıkardığında bu illet nistan daha genel ise bu illetin hükmünü tadiye eder, değilse onu başka bir duruma geçirmez. Buna göre söz konusu tadiye işlemi illetin sıhhatine tâbi olup onun sahihliğinin ölçütü değildir. Buna bağlı olarak kâsır illetle ta'lîl caizdir. Gazzâlî'ye göre kâsır illetin iki faydası bulunmaktadır. Birinci faydası, şeriatın amacını ve hükmün maslahatını ortaya koyarak hükmün kabul edilmesini sağlamak; ikincisi başka müteaddi (geçişli) illetin ortaya çıkması durumunda ta'diyenin ancak bu iki illetten birini tercih şartıyla mümkün olmasıdır. Müteaddi illetin ortaya çıkmasıyla kâsır illete ihtiyaç kalmadığı gibi bir itiraz karşısında Gazzâlî, kâsır illet ve kendisine eşit müteaddi bir illetin bir arada bulunması durumunda bu iki illetin birbirini def edeceğini ve hükmün

⁷⁶ Başoğlu, *Hicri Beşinci Asır Fıkıh Usulü Eserlerinde İlet Tartışmaları*, 153.

⁷⁷ Gazzâlî, *el- Mustasfâ*, II, 448-450; *el-Menhûl*, 264-265.

⁷⁸ Halit Çalış, "Kâsır İletle Ta'lîl Tartışmalarına Metodolojik Bir Katkı", *Usûl: İslam Araştırmaları*, 2005, 4, 73-98; H. Yunus Apaydın, *İslam Hukuk Usulü*, Bilimsel Araştırma Yayınları, Ankara 2017, 111.

nassa özgü kalacağını ifade etmektedir. Çünkü kâsır illet olmasaydı hüküm teaddi ederdi. Hükümün illete izafe edilmesi ile ilgili olarak Gazzâlî illet ile şari'i hükümü koymaya sevk eden sebebi kastettiğinin ve hükümün illete izafesinin mümkün olduğunu savunmaktadır.⁷⁹

1.4.10. İletin Fesat Sebepleri

Gazzâlî, illetin fesat sebeplerini, kesin olanlar ve zanni olanlar olarak ikiye ayırmaktadır.

1.4.10.1. Kesin Olanlar

1. Asl ve aslın hükmü açısından şu şartların bulunması gerekmektedir, bu şartlar bulunmazsa illet fasit olur: Aslın şer'i bir hüküm olması, aslın hükmünün nas veya icmâ ile biliniyor olması, aslın ta'lîle elverişli olması, aslın mensuh olmaması.
2. Fer' yönünden bulunması gerekli olan şartlar: Fer' de aslın hükmüne aykırı bir hüküm sabit olması, asıldaki hükmün mutlak bir hüküm ispat edip, bu hükmün fer' de ancak bir ekleme veya eksiltme ile sabit olabilmesi, hükmün lügavi bir isim olmaması.
3. Fesadın illetin ispat yoluna ilişkin olmasının ise birkaç çeşidi vardır: Birincisi; illetin sıhhatine dair delil bulunmaması durumu illetin fesadına kesin delildir. İkincisi; illetin sahihliğine akli bir delille istidlal etmek şeklindeki istidlal batıldır. Çünkü bir vasfın hüküm için illet olması şer'i bir konudur. Üçüncüsü; illetin nassı def eden ve mansus hükme zıt olması durumunda ise nassa ve icmâa aykırı olarak yapılan kıyas kesinlik batıldır.
4. Kıyası kullanım yeri dışında kullanmak.⁸⁰

1.4.10.2. Zanni Olanlar

İletin fesat sebeplerinden zanni olanlar dokuz tanedir:

⁷⁹ Gazzâlî, *el- Mustasfâ*, II, 450-454.

⁸⁰ Gazzâlî, *el- Mustasfâ*, II, 445-458.

- 1- Tahsis edilmiş illet, illetin tahsis edilemeyeceği görüşünde olanlara göre bâtil; tahsisin mümkün olduğu görüşünde olanlara göre fâsiddir.
- 2- Kuran'ın umumunu tahsis eden illet Gazzâlî'ye göre sahih fakat umumun kıyasa takdim edileceğini savunanlara göre fâsiddir.
- 3- Hükmün zıttını gerektiren başka bir illetin muarız olduğu illet, musibin tek olduğunu savunan görüşe göre fasit, her müctehidin isabet ettiğini kabul edenlere göre sahihtir.
- 4- İletinin sıhhatine, sadece tard ve aksin delalet etmesi (bu ictihad konusudur).
- 5- Nas üzerine bir ziyade içermesi.
- 6- Kefaretler ve hadler konusunda kıyas.
- 7- İletini haber-i vâhidden çıkarmak caiz değildir illet ancak kesin bir asıldan çıkarılabilir. Gazzâlî'ye göre bu anlayış fâsiddir.
- 8- Sahabe görüşüne aykırı düşen illet. Sahabeye ittiba etmeyi vacip görenlere göre böyle olan illet fâsiddir. Gazzâlî'ye göre bu görüş batıldır.
- 9- İletinin fer'de varlığı kesin değil zannidir.⁸¹

1.4.11. İletlerin Tercih sebepleri

İletler arası tercih, ikisi de illet olmaya salih ve birbirine zahiren denk iki vasıftan birinin, galib zan hâsıl etmede ki kuvveti artıran meziyet, sebep dolayısıyla diğerine takdim edilmesi işlemidir.⁸² Gazzâlî illetler arası tercih meselesini kıyas bahsinde değil, tercih ve delillerin tearuzu durumunda müctehidin tasarrufu başlığı altında ele almaktadır. Ancak biz bu bahis illetle ilgili alakalı olduğu için kısaca burada bahsedeceğiz.⁸³ Gazzâlî asıl anlamındaki kıyasın kat'i olduğunu ve tercihe konu olmadığını, muhil illetin bulunduğu kıyaslarda tercihin az olduğunu ve en çok tercih yapılanın şebek kıyas olduğunu belirtmektedir.⁸⁴ O, illetlerin tercihinin raci olduğu şeyleri beş noktada toplamaktadır:

⁸¹ Gazzâlî, *el- Mustasfâ*, II, 459-461.

⁸² Başoğlu, *Hicri Beşinci Asır Fıkıh Usulü Eserlerinde İlet Tartışmaları*, 253.

⁸³ Gazzâlî, *el- Mustasfâ*, II, 580-590; *el-Menhûl*, 285-292.

⁸⁴ Gazzâlî, *el-Menhûl*, 287.

- a- Çıkarımın yapılacağı aslın kuvvetine raci olan tercih,
- b- İletin bizatihi takviyesine raci olan tercih,
- c- İletin nas veya icma yahut emare gibi ispat yolunun kuvvetine raci olan tercih,
- d- İletle sabit olan hükmün takviyesine raci olan tercih,
- e- İletin usulün şahitliği ve muvafakati ile güçlenmesi sebebiyle tercih.

Gazzâlî bu beş meseleyi ayrı ayrı ele alarak incelemektedir.⁸⁵

1.4.12. İlet Hakkındaki İctihadın Alanı

Gazzâlî söz konusu başlığı kıyasın unsurları altında değil kıyas konusunun bir mukaddimesi olarak ele almaktadır.⁸⁶ Meselenin illetle olan bağlantısından dolayı biz bu konuyu burada ele almayı uygun bulduk. Gazzâlî'ye göre illetler hakkındaki ictihadın alanı; tahkiku'l menat, tenkihi'l menat ya da tahrîcu'l menat hususunda olur.⁸⁷

1.4.13. Tahkiku'l Menat

Bu ictihad fer' de yapılır ve bu da hükmün illetini tahkik etme yani söz konusu illetin fer' de tam olarak ve bütün vasıflarıyla mevcut olduğunu açıklama esasına dayanmaktadır.⁸⁸ Gazzâlî'ye göre illetin fer' de tahkik edilmesi fıkhîta uygulanan akıl yürütmelerin onda dokuzunu teşkil etmektedir. Aslın hükmünün kendisine bağlı olduğu illetin fer' de de mevcut olup olmadığını tespiti yönelik akıl yürütmeler kaynağı itibariyle lügavî, örfî, aklî, hissî, tabîî olmak üzere beş çeşittir.⁸⁹ Gazzâlî bu tür ictihad ile ilgili ümmet arasında ihtilaf olmadığını bildirmektedir. Çünkü menat, nas veya icmâ ile bilinmekte olup istinbatına gerek yoktur. Fakat yakinen bilinmesi imkânsız olduğu için buna zannî emareler ile istidlal edilmektedir.⁹⁰

⁸⁵ Gazzâlî, *el- Mustasfâ*, II, 580-590.

⁸⁶ Gazzâlî, *el- Mustasfâ*, II, 301-305.

⁸⁷ Gazzâlî, *el- Mustasfâ*, II, 301. Gazzâlî Esâsü'l-kıyâs isimli eserinde fikhi akıl yürütme yolları olarak tenkihi'l menat ve tahkiku'l menatı zikretmekle birlikte tahrîcu'l menattan bahsetmemiş fakat içerik itibariyle tenkihi'l menat başlığı altında tahrîcu'l menatı da işlemiştir. Gazzâlî, *Esâsü'l-kıyâs*, 86-110.

⁸⁸ Gazzâlî, *Esâsü'l-kıyâs*, 78.

⁸⁹ Gazzâlî, *Esâsü'l-kıyâs*, 84.

⁹⁰ Gazzâlî, *el- Mustasfâ*, II, 303.

1.4.14. Tenkihu'l Menat

Asıl üzerinde yapılır ve aslın illetinin tespitini içerir. Bu ictihad hükmün illetinin, hükümde etkisi bulunmadığı için şer'an dikkate alınmayan vasıflardan ayıklanması, arındırılması ve o vasıfların göz ardı edilmesi esasına dayanmaktadır. Gazzâlî hükme konu olan fiil veya durumun vasıflarını üç kısma ayırmaktadır. Birincisi, hükmün kendisine bağlı olmadığı ve hükmü gerektirme noktasında hiçbir tesiri bulunmayan vasıftır ki bu vasma itibar edilmez. İkincisi hükmü gerektirme noktasında etkili ve müessir olduğu kesin olarak bilinen vasıftır. Bu vasıf düşürülmez. Üçüncüsü, ise hem hükümde müessir olma hem de müessir olmama ihtimali bulunan vasıftır. Bu vasma düşürülüp düşürülmeyeceği ile alakalı delil aranır.⁹¹

Kıyası inkâr edenlerin çoğu bunu kabul etmektedir. Bu işlemde illetle beraber olup da hükümde etkisi olmayan vasıfların ayıklanması istinbat yoluyla değil nas yoluyla gerçekleşmektedir.⁹²

1.4.15. Tahricu'l Menat

Usul terimi olarak tahricu'l-menat, nas veya icmâda yer alan bir hüküm için münasib olan vasfı ortaya çıkarmak için yapılan ictihad demektir.⁹³ Gazzâlî ise, hükmün menatına ve illetine değinilmeksizin, sadece mahal ve hüküm zikredilerek, bir konuda tahrime hükmedilmesi; menatın ise re'y ve nazar yoluyla istinbat edilmesi şeklinde tanımlama yapmaktadır. Gazzâlî'nin belirttiğine göre hakkında en fazla ihtilaf gelen kıyasi ictihad budur.⁹⁴

1.5. KIYAS TÜRLERİ

Gazzâlî kıyas türlerini illet kıyası ve şebah kıyası olarak ikiye ayırmakla beraber aslında kıyası tek tür yani illet kıyası olarak ele alır ve şebah kıyasını münasebet kavramı ile ilişkilendirerek illetin bir türü olarak ele almaktadır.⁹⁵ Ona göre illet kıyası,

⁹¹ Gazzâlî, *Esâsü'l-kıyâs*, 78, 92-93.

⁹² Gazzâlî, *el- Mustasfâ*, II, 303-304; *Esâsü'l-kıyâs*, 86-110.

⁹³ Zekiyyüddin Şaban, *İslam Hukuk İlminin Esasları*, (Çev.: İbrahim Kâfi Dönmez), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2015, 165.

⁹⁴ Gazzâlî, *el- Mustasfâ*, II, 304-305.

⁹⁵ Başoğlu, *Hicri Beşinci Asır Fıkıh Usulü Eserlerinde İlet Tartışmaları*, 94.

asıldaki illetin sahih yollarla tespit edildiği ve aynı illeti taşıyan başka bir fer'e hükmün ta'diye edildiği kıyası ifade etmektedir.⁹⁶

Şebah kıyası ise illetin te'sir veya münasebe yoluyla tespit edilemediği, fakat tardi vasfa bir ziyade eklenerek ve münasebeti içerdiği izlenimi veren bir vasıfla yapılan kıyastır.⁹⁷

⁹⁶ Gazzâlî ayrıca illet kıyası ve delalet kıyası ayrımı yapmaktadır. *Mi'yar'ul-ilm* isimli eserinde bu ayrım için müstakil bir başlık açmış ve şu şekilde anlatmıştır: Orta terim büyük deyim nedeni ve illeti ise fakihler buna *illet kıyası*, mantıkçılar ise *burhân-ı lime* adını vermişlerdir. Orta terim, büyük deyimden illeti değilse, fakihler buna *delalet kıyası* ve mantıkçılar buna *burhân-ı inne* adını vermişlerdir. İlet kıyasının fıkıhta ki örneği şudur: “*Bu necis bir şeydir. Öyleyse bununla namaz sahih olmaz.*” Delalet kıyası ise illet kıyasının tersidir. Delalet kıyasında sonuçtan hareketle, sebebi çıkarsama söz konusudur. Örneğin, “*Bu şey ile namaz sahih olmaz. Çünkü bu şey necistir.*” Gazzâlî'ye göre genel bir ifadeyle, sebebe istidlal, yalnızca sebebin varlığına delalet eder, onun illet oluşuna delalet etmez. Gazzâlî, *Miyâru'l-ilm*, 350-352.

⁹⁷ Gazzâlî, *el- Mustasfâ*, II, 396-397.

İKİNCİ BÖLÜM

GAZZÂLÎ DÖNEMİNDE VE GAZZÂLÎ ÖNCESİ DÖNEMDE USULCÜLERİN İMA VE TENBİHE BAKIŞI

Bu bölümde Gazzâlî'den önceki dönemde illeti belirleme yollarından ima ve tenbihin, usulcüler tarafından ele alınış biçimini inceleyeceğiz. Fakat konunun temelini oluşturması sebebiyle ilk olarak kısaca nasların ta'lîli meselesine değineceğiz. Çünkü illetin belirlenmesi nasların ta'lîl edilebilirliği problemini temellendirmekle mümkün olabilmektedir. Daha sonra illeti belirleme yolları hakkında tafsilata girmeden genel bilgi verdikten sonra usulcülerin ima ve tenbih hakkındaki görüşlerine yer vereceğiz.

2.1. NASLARIN TA'LÎLİ PROBLEMİ

Ta'lîl, sözlükte “ *birini bir şeyle oyalamak, meşgul etmek; ikinci defa su içmek/içirmek*” anlamlarındaki “*all*” kökünden türemiştir. Ta'lîl, bir eylem veya hükmün illete dayandırılmasını, illete bağlanarak açıklanmasını ifade eder.⁹⁸ Nasların ta'lîli de bunların manalarını akıl ile kavrayıp ihtiva ettikleri hükümlerin illetlerini ortaya koyarak kıyasa zemin hazırlamaktır.⁹⁹

Bu çerçevede kıyasın temellendirilmesi nasların ta'lîl edilebilir olduğunun ortaya konulmasına bağlıdır. Çünkü sabit hükmün uygulama alanını genişletmek demek olan kıyas işleminin gerçekleştirilebilmesi, o hükmün illetinin araştırılıp ortaya çıkarılmasını gerektirmektedir. Ta'lîlin mümkün olduğu yani şâri'in bazı hükümleri illetleri dikkate alarak ortaya koyduğu hususu temellendirilmeden illet araştırması yapmak mümkün değildir. Nasların ta'lîl edilebilirliği meselesinin kelami arka planında Allah'ın fiillerinin bir şekilde ta'lîl edilip edilmeyeceğine meselesi yatmaktadır.¹⁰⁰ Bu sebeple Sünni kelamcı ve usulcülerin hemen tamamı Allah'ın fiillerinin hikmet ve maslahatlarla muallel olmasını mümkün görmektedir.¹⁰¹ Yine bu bağlamda Kuran, Allah'ın hitabını

⁹⁸ H. Yunus Apaydın, “Ta'lîl”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2010, XXXIX, 511-514.

⁹⁹ Abdulkadir Şener, *İslam Hukukunun Kaynaklarından Kıyas İstihsan ve Istislah*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1974, 73.

¹⁰⁰ Apaydın, *İslam Hukuk Usulü*, 86; Apaydın, “Ta'lîl”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi, XXXIX, 512.

¹⁰¹ Ta'lîlin boyutu kelâmcılar arasında tartışma konusu olmuştur. Mu'tezile kelâmcıları, Allah'ın fiillerinin amaçtan yoksun bulunduğunu söylemenin O'nun abesle iştiğal ettiğini kabul anlamına geleceğini, hâlbuki Allah'ın bundan münezzehe olduğunu belirterek genellikle Allah'ın fiillerinin birtakım

temsil ettiği ve hitapta bulunmak da bir eylem olduğu için kelamcılar, en yararlı olanı (aslah) yapmanın Allah’a vacip olup olmadığı ve husun kubuh tartışmalarına bağlı şekilde, Allah’ın fiillerinin ta’lil edilip edilemeyeceği meselesini ele almışlardır.¹⁰²

Ta’lile konu olup olmaması açısından hükümler; ta’lili ve taabbüdî olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. Ta’lili olarak kabul edilen hükümler, konuluş gerekçesi akılla anlaşılabilir olan hükümlerdir ve bu sebeple kıyasa açık hükümlerdir. Ta’lili hükümler ayrıca muallel, ma’kûlû’l-ma’nâ olarak da isimlendirilmektedir. Kıyasa açık olmayan ve konuluş gerekçesi akılla anlaşılamayan hükümler ise taabbüdî olarak isimlendirilmektedir. Bununla birlikte taabbüdîliğin sınırları konusunda fukaha arasında görüş ayrılıkları bulunmakta taabbüdî hükümlerde akılla anlaşılabilen bir yön bulunabileceği gibi, ta’lili kabul edilen muamelatla ilgili hükümlerde de taabbüdî bir yön bulunabileceği kabul edilmektedir.¹⁰³ Ta’lili kabul eden usulcüler ta’lile elverişlilik açısından ibadet ve muâmelât konuları arasında bir ayırım gözetmiş ve birincisinin ilke açısından ta’lile kapalı, ikincisinin açık olduğunu, aksi örneklere istisnâî şekilde rastlandığını belirtmiştir.¹⁰⁴

Nasların ta’lili hususunda iki yaklaşım bulunmaktadır. Şia, genelde Zahiriler ve bir kısım Mutezilenin içinde bulunduğu gruba göre naslar sırf taabbüd diye isimlendirilir ve ta’lil edilemezler. Onlara göre taabbüd Allah’ın mükelleflerden hükümlerin gereğini anlam, amaç ve konuluş gerekçesi üzerinde düşünmeden yerine getirmelerini istemiş olması anlamındadır. Sünni âlimler ve mutezilenin çoğunluğunun içinde yer aldığı gruba göre ise nasların ta’lili mümkündür. Bu gruba göre ise ta’lil, taabbüdün tam karşıtı anlamında kullanılmakta ve nasların içerdiği hükümlerin akıl

---

amaçlarının bulunduğunu kabul etmeyi zorunlu görmüşlerdir. Eş’arî ekolündeki iki görüşten birine göre Allah’ın fiillerinin muallel olması zorunlu değildir. Bu yaklaşım sonuçta, ta’lilin câizliği ve Allah’ın fiillerinin O’ndan bir lütuf olarak maslahatlarla muallel bulunduğu anlamını içermektedir. İkinci görüşe göre ta’lil Allah’ın başka bir şeyle kemale ermesi anlamına gelir bu nedenle Allah’ın fiillerinin muallel olmasının imkânsızdır. Mâtürîdîler’e göre ise Allah’ın fiilleri hikmet ve maslahatla mualleldir. Bunların bir kısmı insanlara aşikâr olur, bir kısmı gizli kalır. Ancak bu muallellik zorunluluk (vücûb) yoluyla değil “tefaddulen”dir. Zahiriler ise ilahi fiillerin akli açıdan ta’lil edilemeyeceğini kabul etmiş ve Allah’ın hikmet sahibi olarak isimlendirilmesinin nedeninin Allah’ın kendisini bu şekilde isimlendirmesinden ileri geldiği savunmuşlardır. Ayrıntılı bilgi için bkz. İbrahim Özdemir, *Usul-i Fıkıh’ta Ta’lil Tartışmaları (Hicri IV-VIII. Asırlar)*, (Yayımlanmış Doktora Tezi), Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır 2013, 117 vd. ; Abdurrahman Candan, *İslam Hukukunda İleti Tespit Yöntemleri (Ta’lil)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2005, 17 vd.

¹⁰² Apaydın, “Ta’lil”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi, XXXIX, 511. Ayrıntılı bilgi için bkz. Özdemir, 81 vd.

¹⁰³ Mehmet Özkan, “Şer’i Hükümlerin Ta’lili ve İbadetlerde İctihad Meselesi Üzerine”, *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, 5, 2013, 55-75; Atar, *Fıkıh Usulü*, 61-62; Apaydın, *İslam Hukuk Usulü*, 87.

¹⁰⁴ Apaydın, “Ta’lil”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi, XXXIX, 512; Şener, 73.

yoluyla kavranabilir, makul olduğu kastedilmektedir. Nasların ta'lîlini mümkün görenler, ta'lîl edilebilirliğin ilkesel mi yoksa istisnai mi olduğu konusunda farklı görüşler ortaya koymuşlardır.¹⁰⁵

Nasların ta'lîl edilebileceği görüşünde olan mütekellim usulcülerin delil konumunda bulunan nasları ta'lîle konu etmek yerine, medlul konumunda olan hükümleri ta'lîle konu etmektedirler ve mutlak bir ta'lîl değil, birtakım şartları olan ta'lîli kabul etmektedirler. Fukaha usulcülerin ise ta'lîli konu edinirken hükümleri değil, nasları veya naslardan oluşan deliller anlamında kullandıkları asılları temel almaktadır.¹⁰⁶

Gazzâlî, şer'î hükümleri üç kısma ayırmaktadır. Bunlardan biri, asla ta'lîle konu olmayan hükümlerdir. İkincisi çocuğun tasarruftan menedilmesi (hacr) örneğinde görüldüğü gibi, ta'lîle konu olduğu bilinen hükümlerdir. Nitekim çocuğa ilişkin verilen bu hüküm, aklının zayıf olmasıyla ta'lîl edilmektedir. Üçüncü kısım da muallle olup olmadığı konusunda tereddüdün söz konusu olduğu hükümlerdir. Bu çeşit hükümlerde Gazzâlî, hükmün muallle olduğu, çıkarım yöntemiyle elde edilen illetin ne olduğu ve bu illetin fer'de de bulunduğu sabit olmadan kıyasta bulunulmayacağı görüşündedir.¹⁰⁷ Yine hangi nassın ta'lîle elverişli olduğunu anlamak için ise; muhîl, münasip, düzenli ve şer'î bir aslın iptal etmediği bir anlamın söz konusu olduğu her hüküm mualleldir. Bu şekilde olmayan ibadetler ve mukadderât gibi hususlarda ise “kıyâs ma'ne'l-asl” ve - şartlarını taşıması halinde- şebah kıyası uygulanabilir¹⁰⁸, şeklinde bir kıstas getirmiştir. Görüldüğü gibi Gazzâlî de nasların ta'lîlini belli şartlar halinde kabul etmiş ve kıyas anlayışını bu görüşü üzerine bina etmiştir.

¹⁰⁵ Şener, 74-75; Apaydın, *İslam Hukuk Usulü*, 86 -88. Debûsi, Hanefi literatüründe ki nasların ta'lîli hususundaki görüşleri dört başlık altında toplamaktadır: 1- Aslolan nasların ta'lîl edilmemesi, ancak ta'lîl edilebilirliği yönünde bir delilin bulunması halinde ta'lîl edilebilmesidir. 2- Aslolan nasların elverişli bütün vasıflarla ta'lîl edilebilmesidir. 3- Ta'lîlin yapılacağı vasfı diğer vasıflardan ayıran bir delil bulunması halinde aslolan nasların herhangi bir vasıfla ta'lîl edilebilmesidir. 4- Ta'lîlin yapılacağı vasfı diğer vasıflardan ayıran bir delil yanında illeti tespit edilecek nassın prensipte muallle olduğunu gösteren bir delilin bulunması şartıyla naslarda aslolan ta'lîldir Ebû Zeyd Ubeydullah b. Muhammed b. Ömer Debûsi, *Takvîmü'l-edille fi Usulî'l-Fıkh*, thk. Halil Muhiddin el-Hüseyn, Beyrut 2001, 319-320.

¹⁰⁶ Özdemir, 282-287.

¹⁰⁷ Özdemir, 285.

¹⁰⁸ Apaydın, “Ta'lîl”, *DİA*, XXXIX, 512.

2.2. İLLETİ TESBİT YOLLARI

2.2.1. Genel Bakış

İlleti tespit yolları kaynaklarda; *turuku'l -ille*, *mesaliku'l-ille*, *ed- delil ala sıhhati'l-ille* gibi başlıklarla geçmektedir. İlleti tespit yolları, vasıflar içerisinde illet olan vasfa delalet eden yollardır.¹⁰⁹ Yani asılda bulunan illetin kendisiyle anlaşılabilirdiği yollardır.¹¹⁰ Ebu Zehre illeti veya onun şari' tarafından muteber sayılıp sayılmadığını tespit yolları "*mesalik-i ille*" olarak adlandırılır demektir.¹¹¹

Bir kıyas işleminde yalnızca asıl ve fer' arasında ortak vasfın (illetin) bulunması yeterli olmayıp bu vasfa itibar etmek için delil getirmek gerekli olduğu için - ki bu deliller nas, icmâ ve istinbattır¹¹²- usulcüler illeti bilme yollarını belirlemeye ihtiyaç duymuşlardır.¹¹³ Diğer bir yandan illeti tespit yollarının ele alınmasının nedeni, illet nazariyesinin kurulmasıyla ilgilidir. Kıyas karşıtlarının, "*kıyasın bir tür teşbih olduğu ve herhangi iki şey arasında bir teşbihe gidilebileceği dolayısıyla aynı şeyin iki zıt hükmü gerektiren iki ayrı asl'a benzetilebileceği*" şeklindeki tenkitleriyle karşı karşıya kalan usulcüler ya bu tür farklı teşbih imkânları söz konusu olduğunda kişinin bu farklı şekillerden istediğini almasına cevazı benimseyecekler ya da bir ölçü koyma yoluna gideceklerdi. Tüm usulcüler ittifakla ikinci yolu tutmuşlardır.¹¹⁴

Usulcüler illetin hangi yollarla tespit edilebileceği hususunda ihtilaf etmişlerdir. Râzi, Mahsul isimli eserinde bunları on tane olarak sıralamaktadır: nas, icmâ, münasebet, deveran, sebr, taksim, şebah, tard, tenkihu'l menât.¹¹⁵ Bunlara ayrıca usulün şahitliği ve te'sir yollarını da ekleyebiliriz. Biz bu yolların ayrıntılarına girmeden tezimizin ana konusu ima ve tenbih hakkında genel bilgiler vereceğiz.

¹⁰⁹ Yahya al-Huori, "Mesleku'l-ille Kat'iyye ve-z'zanniyye", *Mizânü'l-hak İslami İlimler Dergisi*, 6, 2018, 165-200.

¹¹⁰ Abdülkerim Zeydan, *el-Veciz fi Usulü'l-fikh*, Müessesetü'r-risâle, Dımaşk 2010, 200; Şaban, *İslam Hukuk İlminin Esasları*, 158; Şener, 106; Apaydın, *İslam Hukuk Usulü*, 212.

¹¹¹ Muhammed Ebu Zehra, *İslam Hukuk Metodolojisi (Fıkıh Usulü)*, (Çev.: Abdulkadir Şener), Fecr Yayınları, Ankara 1986, 209.

¹¹² Zerkeşi bu delillere dördüncü delil olarak aklı da eklemektedir. Cumhur bunu kabul etmemiş ve illeti belirleme yollarının yalnız sem' e münhasır kılmışlardır. Bedrüddin ez-Zerkeşi, *el-Bahrü'l-muhîr fi usulü'l-fikh*, thk. Abdülkadir Abdullah Halef el-Ânî, Dâru's-safve, Kuveyt 1992, V, 184; Muhammed b. Ali eş-Şevkânî, *İrşâdü'l-fuhûl ilâ tahkiki'l-hak min 'ilmi'l-usûl*, 879.

¹¹³ Şevkânî, *İrşâdü'l-fuhûl*, 879.

¹¹⁴ Başoğlu, *Hicri Beşinci Asır Fıkıh Usulü Eserlerinde İllet Tartışmaları*, 167.

¹¹⁵ Şevkânî, *İrşâdü'l-fuhûl*, 879.

2.2.2. İleti Tesbit Yollarından İma ve Tenbih

İma ve tenbih konusu mütekellim metoduna bağlı usulcüler tarafından *turuku'l-ille*, *mesaliku'l-ille* başlıkları altında ele alınırken fukaha metoduna bağlı usulcülerin çoğunluğu konuyu; *rüknu'l kıyas*, *rüknu'l-ille*, *sıhhati'l-ille* başlıkları altında ele almaktadır.

2.2.2.1. Sözlük Anlamı

İma, sözlükte; el, baş, göz gibi bir organ ile işaret etmek manasındadır.¹¹⁶

2.2.2.2. İstilah Anlamı

Usulcülerden kimisi ima ve tenbih yönteminin ta'lîle delaletinin lafız yoluyla olduğunu kimisi ise bu delaletin mana yoluyla olduğunu savunmaktadır. Bu yöntemi bu kabullerinden hareketle tanımlamışlardır. İma yönteminin ta'lîle delaletinin mana yoluyla olduğunu kabul eden usulcüler, tanımlarında “اقتران” / “iktiran” lafzını kullanmışlardır. İma yönteminin ta'lîle delaletinin lafız yoluyla olduğunu kabul eden usulcüler ise “قرينة” / “karine” lafzını kullanmışlardır.¹¹⁷

Bu tanımlardan birkaçını şöyle sıralayabiliriz:

Birinci Tanımı: “إمء، وهو الاقتران بحكم لو لم يكون (هو) او نظيره للتعليل كان بعيدا “ *Tenbih ve ima, bir vasfın hüküm ile bağlantılı olduğu ve bu vasfın veya benzerinin hükme illet olmaması halinde de bağlantının ortadan kalktığı yöntemdir.*”¹¹⁸

Tanımda geçen bağlantı “اقتران” / “iktiran” lafzı ile iki şeyin bir araya getirilmesi kastedilmiştir. Bu bağlantı;

- a- Karı koca arasındaki bağ gibi iki kişi arasında olabilir.
- b- “Zeyd ayaktadır.” sözünde olduğu gibi mana ve kişi arasında olabilir.

¹¹⁶ Muhammed b. Mükerrrem b. Mânzur, *Lisânu'l-Arab*, Dâr Sâdır, Beyrut 2010, XV, 415; Muhammed Mustafa Şelebî, *Ta'lîlî'l-ahkâm (Arz ve tahlîl li-tarîkatî't-ta'lîl ve tetavvurâtihâ fî usûrî'l-ictihâd ve't-taklîd)*, Matbaatu'l-ezher 1947, 161.

¹¹⁷ Candan, 114; Abdulhakim Abdurrahman Esad es-Sa'dî, *Mebâhisu'l-illet fi'l-kıyas i'nde'l-usûliyyin*, Dâru'l-Beşâiri'l-İslamiyye, Beyrut 2000, 370.

¹¹⁸ Tâcüddîn es-Sübkî, *Ref'u'l-hâcib 'an Muhtasarı İbni'l-Hâcib*, Âlemu'l-kütüb, Beyrut 1999, IV, 316-317; Şelebî, *Ta'lîlî'l-ahkâm*, 161; Şevkânî, *İrşâdü'l-fuhûl*, 886.

c- “*Sarhoş ettiği için içki içmek haramdır.*” hükmündeki gibi hüküm ve mana arasında olabilir.

Bununla birlikte bağlantının, vasfa izafesi ilk olarak hükümle kayıtlıdır. “اقتران” / “*iktiran*” lafzı ile kişi-kişi bağlantısı, mana-kişi bağlantısı kastedilmemektedir.

Tanımda geçen vasf ise, başkasıyla kaim olan manasındadır. Bu vasf hükmün illetidir ve illet olmadığı takdirde vasıfla hükmün bağlantısı gerçekleşmez.

Tanımda “*bu vasfin veya benzerinin hükme illet olmaması halinde de bağlantının ortadan kalktığı*” kaydı ile de ima ve tenbih yönteminin diğer yöntemlerden farkı ortaya konulmaktadır. Hüküm ve vasf bağlantısı, bu vasfin hükmün illeti olduğuna delalet etmektedir. Sözelimi Hz. Peygamber (sav), “*Kedi necis değildir, muhakkak ki o sizin etrafınızda dönüp dolaşandır.*” buyurmaktadır. Hadiste hüküm taharet, bu hükümle bağlantılı vasf ise “*etrafta dolaşma*” lafzıdır. Eğer taharet hükmü etrafta dolaşma vasfı ile bağlantılı olmasaydı, sorulan sorunun cevabı verilmemiş olurdu ki böyle bir durum Hz. Peygamber (sav) için söz konusu olamaz.¹¹⁹

İkinci Tanım: “هو ما دل على العلية بالقريضة”

“*İma, karine ile illete delalet eden lafızdır.*”¹²⁰

Bu tanımda hükümle vasf arasındaki bağlantıya imanın, bir karine yoluyla lafzi olduğu vurgulanmaktadır.

İma ve tenbih yönteminin müstakil bir yöntem mi yoksa illeti belirleme yollarından sarîh nas kapsamında bir yöntem mi olduğu usulcüler arasında tartışmalıdır.¹²¹ Bu yöntemin sarîh nas kapsamında olduğunu kabul edenler; lafzi delaleti esas almışlardır. Müstakil bir yöntem olduğunu kabul edenler; ise manevi delaleti esas almışlardır. Onlara göre ima yönteminin delaleti mana ile olduğu için illet bağlam, mana ve diğer lafzi karinelere anlaşılar. Eğer illet lafızdan anlaşılıysaydı ima

¹¹⁹ Muhammed Ahmed Kesûlî, *Mesleku'l-ille*, (Yayımlanmış Doktora Tezi) Ümmü'l-kura Üniversitesi, Suudi Arabistan 1982, 68-74; Candan, 114-116.

¹²⁰ Muhibbullah el-Bihârî, *Fevâtihu'r-rahâmût fî şerhi Müsellemi's-sübût*, Dâru'l-kütübü'l-ilmiyye, Beyrut 2002, II, 348.

¹²¹ Şelebî bu konuda şunları söylemektedir: “*Bir grup usulcî illetin nas tarafından belirtilmesini: ‘Kitap ve sünnette vaz’ (dildeki konuluş) olarak illete delalet eden şeydir.’ diye tarif etmişlerdir. Bu vaz’ hakiki veya mecazi vaz’ dan daha geneldir. Bu görüşte olan usulcüler imayı, nas ile istinbat arasında kabul etmişlerdir. Diğer bir grup usulcî ise : ‘Nas ile kastedilen, kitap ve sünnette iltizam (gerektirme) yoluyla da olsa illete delalet eden şeydir.’ şeklinde tarif etmişlerdir. Bu görüşte olanlar imayı nassa dâhil etmişlerdir. Bu durumda ima istinbatın mukabili olmaktadır.*” Şelebî, *Ta'lîlû'l-ahkâm*, 106- 107.

müstakil bir yöntem olmaz, sarîh nas kapsamında değerlendirilirdi. Örneğin “*Hırsızlık eden erkek ve kadının ellerini kesin.*”¹²² ; “*Zinâ eden kadın ve zinâ eden erkekten her birine yüzer değnek vurun.*”¹²³ ayetlerinde ima ve tenbih yöntemini sarîh nas yönteminin kapsamına dâhil eden usulcülere göre illete delalet lafzidir ve “ف”/“fa” harfi iledir. Aynı ayetlerde ima ve tenbih yöntemini müstakil bir yöntem olarak kullanan usulcülere göre ise, illet hükmün vasıfla bağlantısının manevi delaleti ile ortaya çıkmaktadır.¹²⁴

İma ve tenbih ile ilgili usulcüler arasında tartışmalı olan bir diğer konu, hüküm ile nasda ima edilen vasıf arasında münasebet bağının bulunmasının şart olup olmamasıyla alakalıdır. Bununla ilgili görüşler üç başlık altında toplanabilir:

- a- İma edilen vasıf ile hükmün arasında münasebet bağının bulunmasını şart koşanlar: Gazzâlî ve Cüveynî bu gruptadır. Onlara göre eğer vasıf ile hüküm arasında münasebet olmasaydı burada yapılan ta'lîl, kalp ile yapılan ta'lîl gibi olurdu.
- b- İma edilen vasıf ile hüküm arasında münasebet bulunmasını şart koşmayanlar: Çoğunluk bu görüştedir. Bu görüşte olanlara göre nas da hükmün vasıf üzerine tertip edilmesiyle vasfın hükmü bağlanması yeterlidir, münasebet şart değildir.
- c- İbn Hacıb'in görüşüdür. Ona göre “*Kadı öfkeliyken hüküm vermesin.*”¹²⁵ hadisinde olduğu gibi ta'lîl münasebetten anlaşılıyorsa, hüküm ve ima edilen vasıf arasında münasebet bağının bulunması şart koşulur. Eğer ta'lîl, münasebet olmaksızın başka bir şeyle anlaşılıyorsa hükümle vasıf arasında münasebet bulunması şart koşulmaz.¹²⁶

2.3. GAZZÂLÎ DÖNEMİNDE VE GAZZÂLÎ ÖNCESİ DÖNEMDE USULCÜLERİN İMA VE TENBİHE BAKIŞI

Fıkıh usûlü ilminde bir fıkıh mezhebinin fûru meselelerini temellendirmeye ve bunların, delillerden elde ediliş keyfiyetini açıklamaya yönelik ele alınan usul

¹²² Maide: 5/38.

¹²³ Nur: 24/2.

¹²⁴ Kesûlî, *Mesleku'l-ille*, 75; Sa'dî, *Mebâhisu'l-illet*, 371; Şelebî, *Ta'lîlü'l-ahkâm*, 161; Seyfüddîn el-Âmidî, *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm I-IV*, el-Mektebu'l-islami, Beyrut 1981, III, 261-162.

¹²⁵ Buhârî, *Ahkâm*: 13; Müslim, *Akdiye*: 16; Tirmizî, *Ahkâm*, 7; Ebû Dâvûd, *Akdiye*: 9.

¹²⁶ Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muhît*, V, 203; Şevkânî, *İrşâdü'l-fuhûl*, 890.

kitaplarının yöntemi “*fukaha metodu*” olarak isimlendirilmiştir. Yine aynı amacı taşımakla beraber kelam ilkeleriyle de ilgisi kurularak ele alınan usul eserlerinin yöntemi “*mütekellimin metodu*” olarak isimlendirilmiştir. Gazzâlî, usul eserlerinde kelami arka planı ele alarak usul konularını işlediği için mütekkelim metoduna bağlı usulcülerin sınıfına dâhil edilmektedir.

Tezimizin bu bölümünde Gazzâlî öncesi dönemde ki usulcülerin ima ve tenbih ile ilgili görüşlerini inceledik. Tertip açısından kronolojik sırayı takip etmekle birlikte usulcülerin, usul eserlerinde kullandıkları yazım metoduna göre sınıflandırma yaptık.

2.3.1. Mütekellimin Usulcüleri

2.3.1.1. Şâfiî (ö. 204/820)

İmam Şâfiî, *er-Risâle* isimli eserinde illetin şartları ve tespit yolları konularına değinmemektedir. *er-Risâle*'de, “*kıyası nasıl yaptığı*” sorusuna şu şekilde cevap vermektedir: “*Allah'ın veya peygamberin hükümlerinin birinde, o hükmün bir mana (illet) sebebiyle hükmedildiğine dair delalet bulunursa – bu delalet bu hükümde yahut Allah'ın ya da peygamberin bir başka hükmünde bulunabilir- hakkında nas bulunmayan bir olay meydana geldiğinde, bu olay, hakkında hüküm bulunan olay ile aynı manada (illetleri ortak) ise, hakkında hüküm bulunan olayı hükmü yeni olaya verilir.*”¹²⁷ İmam Şâfiî kıyas tanımında illetin, nassın delaletiyle ortaya konulduğunu söylemektedir.

Şâfiî'nin verdiği “*en güçlü kıyas*” tanımını ise şu şekildedir: “*Kıyasın en güçlüsü şudur: Allah kitabında yahut Resûlullah sünnetinde bir şeyin azını haram kılar. Bunun azının haram kılınmasından çoğunun da haramlık bakımından onun gibi veya daha da öte olduğu anlaşılır. Çünkü çoğun aza göre üstünlüğü vardır. Bir şeyin azı övüldüğünde ondan daha fazlasının da övüldüğü anlaşılır. Bir şeyin çoğu mubah kılındığından ondan daha azının mubah olmaya daha layık olduğu bilinir.*”¹²⁸ İmam Şâfiî bu tanımları verdikten sonra “*Artık kim zerre ağırlığınca bir hayır işlerse onun mükâfatını görecektir. Kim de zerre ağırlığınca bir kötülük işlerse onun cezasını görecektir.*”¹²⁹

¹²⁷ Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî, *er-Risale*, thk. Ahmed Şâkir, Kahire 1940, 512. İmam Şâfiî'nin hükmün gerekçesini belirtmek için esas aldığı kelime “ma'nâ”dır. İbrahim Kafi Dönmez, “İlet”, Tuncay Başoğlu (Ed.), *Fıkıh Usûlü İncelemeleri* (ss. 479-489), İSAM Yayınları, İstanbul 2014.

¹²⁸ Şâfiî, *er-Risale*, 513-515.

¹²⁹ Zilzal: 99/ 7-8.

ayetini örnek verir. Bu ayete göre zerre miktarından daha fazla yapılan iyilik daha çok övülmeye layıktır ve zerre miktarından daha fazla yapılan kötülük daha çok günahdır. İmam Şâfiî, bazı alimlerin buna kıyas adını vermekten çekindiğini belirtir.¹³⁰

Gazzâlî, İmam Şâfiî'nin en güçlü kıyas olarak tanımladığı ilhak işlemini mefhûmu'l-muvâfakat başlığı altında ele almaktadır. Ona göre kıyas işleminde, fer' in asla tabi olması gerekirken böyle bir ilhak işleminde tam tersi bir durum söz konusudur. Bu nedenle Gazzâlî, söz konusu istidlalin kıyas olarak isimlendirilmesini doğru bulmamaktadır.¹³¹

Sonuç olarak İmam Şâfiî'nin nassın delaletiyle illetin ortaya konmasını kabul ettiği anlaşılmaktadır.

2.3.1.2. Kādî Abdülcebbâr (ö. 415/1025)

Kādî Abdülcebbâr'ın sahih olarak kabul ettiği illeti tespit yolları, nassın sarih ifadesi, ima ve tenbih, sebr- taksim, te'sir, sıfatın hükme mücavir ve mukarin olması, tard-aks ve sıfatlardan birinin illet kılındığında şer'i hüküm ifade etmesi şeklindedir.¹³² Ona göre nassın tenbihi, ta'lîl lafzı olmaksızın illetin anlaşılmasıdır. Vasıf, hükümden sonra gelebileceği gibi hükümden önce de gelebilir. Bununla birlikte hükümde zikredilen eğer illet olmasaydı zikredilmezdi. Kādî Abdülcebbâr bu konu ile ilgili olarak ihramlı iken vefat eden hacı hakkındaki hadis, kedinin temiz olması ile alakalı hadis ve hurma nebizi hakkındaki hadisi¹³³ örnek olarak zikretmekle beraber ayrıntılı bir sınıflandırmaya gitmemiştir.¹³⁴

¹³⁰ Şâfiî, *er-Risale*, 513-515.

¹³¹ Gazzâlî, *Esâsü'l-kıyâs*, 128-130; *el- Mustasfâ*, II, 255, 357-358. Usulcüler arasında kıyas adının verilip verilmeyeceği tartışmalı olan uygulamalar için Bkz.: Soner Duman, “ Modern Hukukta ‘ Kıyas-Yorum İlişkisi’nin İslam Hukuku Açısından Değerlendirilmesi”, *Hikmet Yurdu Dergisi*, 5, 2010, 271-291.

¹³² Kādî'l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed el-Hemedânî, *el-Muğni fi Ebvâbi't-Tevhid ve'l-Adl*, thk. Taha Hüseyin, Emin el-Hûli, Kahire 1963, XVII, 332-333.

¹³³ Ebû Dâvûd, *Tahâret*: 42.

¹³⁴ Kādî Abdülcebbâr, *Muğni*, XVII, 332.

2.3.1.3. Ebü'l-Hüseyin el-Basrî (ö. 436/1044)

Ebü'l-Hüseyin el-Basrî, şeriatta şer'i illeti bilme yollarını; lafız yoluyla ve istinbat yoluyla olmak üzere iki kısma ayırmaktadır. Lafız yoluyla illetin tespit edilmesi de kendi içerisinde; sarîh ve tenbih olmak üzere iki kısımdır.¹³⁵

Basrî ima ve tenbih yöntemini gerek yaptığı tasnifle gerekse örneklendirmeleriyle *el-Mu'temed* isimli eserinde ayrıntılı bir biçimde ele almıştır. Yaptığı örneklendirmelerin hemen hemen hepsini Gazzâlî' de de görmekteyiz. İlerde ayrıntılı bir biçimde ele alacağımız örnekleri tekrara düşmemek açısından sadece başlıklandırma ile açıklamakla yetindik. Basrî tenbihi dört kısma ayırmaktadır. Bunlar:

- a- Hüküm illete bağlayan lafzın ta'lîli hakkında gayrî sarîh olması.
- b- Resûlullah (sav)'in hükmün konusunun (mahkûm fih) sıfatını öğrendiğinde hüküm vermesi.
- c- Nasta geçen sıfatın, illet kılınmaması halinde zikrinin faydasız olacak olması.
- d- Daha önce vacip kılınan şeyi engelleyen bir fiilin yasaklanmasıyla sarîh bir şekilde söylenmese de illetin vacibi engelleme olduğunun anlaşılması, şeklindedir.¹³⁶

Ebü'l-Hüseyin el-Basrî, tenbihin çeşitlerini bu şekilde sınıflandırdıktan sonra her birini örneklendirerek açıklamaya başlar:

Tenbihin ilk çeşidi ; “ف”/“fa” harfi ile hükmün illete bağlanması şeklindedir. “fa” harfinin öncelik sonralık durumuna göre bu iki çeşittir:

- a- “ف”/“fa” harfi illete bağlanıp hükmün önce geldiği durumdur. Bunun örneği ihramlı iken vefat eden hacı hakkındaki hadistir.
- b- “ف”/“fa” harfi hükme bağlanıp illetin önce geldiği durumdur. Bu kısım ise iki çeşittir:

- 1- “ف”/“fa” harfi Allah'ın sözüne veya Resûlullah (sav) 'in sözüne gelmiş olabilir. Abdest¹³⁷, hırsızlık¹³⁸, müdayene¹³⁹ hakkındaki ayetler buna örnektir.

¹³⁵ Ebü'l-Hüseyin Muhammed b. Alî b. Tayyib el-Basrî, *el-Mu'temed fî usûli'l-fikh*, thk. Muhammed Hamidullah, Dımaşk 1964, 775; Ahmet Selman Baktı, “Kitâbu'l-Kıyâsi'ş-Şer'i Adlı Eserin Tercümesi”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 26, 2015, 63-83.

¹³⁶ Basrî, *Mutemed*, 776-784.

2- “ف”/“fa” harfi ravinin kelamına gelebilir. Peygamberim (sav)’in de sehiv secdesi yaptığına dair hadis¹⁴⁰ ve Maiz’in zina yapması ile ilgili hadis¹⁴¹ buna örnektir.¹⁴²

Tenbihin ikinci çeşidi; Resûlullah (sav)’e bir olayla ilgili sorulan soruda bir sıfatın zikredilmesi üzerine, Resûlullah (sav)’in cevap vermesi söz konusudur. Eğer sorulan soruda zikredilen o vasıf, hükümde müessir olmasaydı Resûlullah (sav) onu işittiğinde cevap vermezdi. Buna Ramazan’da orucunu bozan bedevi hakkındaki hadis¹⁴³ buna örnek olarak verilebilir.¹⁴⁴

Tenbihin üçüncü çeşidi dört kısma ayrılmaktadır:

- 1- Vasfın “ن” / “inne” lafzı ile zikredilmesidir. Kedinin temiz olduğu hakkındaki hadis böyledir. Eğer etrafta dolaşma vasfının hükümde tesiri olmasaydı temizlik hükmünün arkasından etrafta dolaşma vasfını zikretmesi faydasız olurdu.
- 2- Zikredilmesi zaruri olmadığı halde hükme konu olan fiilin (mahkûm fih) bir sıfatla birlikte zikredilmesidir. Bunun örneği hurma nebizi hakkındaki hadistir.
- 3- Bir şeyin vafına göre karar verme. Bu kısım da ikiye ayrılır:
  - a- Hakkında soru sorulan şeyin vafına göre Resûlullah (sav) ’in karar vermesi: Yaş ve kuru hurmanın birbiriyle satışı hakkındaki hadis buna örnek verilebilir. Çünkü yaş hurmanın kuruyunca eksilmesi illet olmasaydı Resûlullah (sav)’in bunu sormasının ve buna göre hüküm vermesinin anlamı olmazdı.
  - b- Resûlullah (sav)’in kendisine sorulan sorunun benzeriyle karşılık vererek hüküm vermesi: Burada iki olay arasında benzerlik yönüne tenbih söz konusudur. Bu benzerlik yönü ise hükmün illetidir. Hz. Ömer’in öpme ile orucun bozulması sorusu hakkındaki hadis bunun örneğidir.

¹³⁷ Mâide: 5/6.

¹³⁸ Mâide: 5/38.

¹³⁹ Bakara: 2/282.

¹⁴⁰ Ebû Dâvûd, Salât: 203.

¹⁴¹ Buhârî, Hudûd: 5.

¹⁴² Basrî, *Mutemed*, 776-777.

¹⁴³ Buhârî, Savm: 30.

¹⁴⁴ Basrî, *Mutemed*, 777.

4- Resûlullah (sav) 'in bir sıfat zikrederek iki şeyi birbirinden ayırmasıdır. Bu iki kısma ayrılmaktadır:

- a- Hitapta birinin hükmünün zikredilmemesi: “*Katil varis olamaz.*”¹⁴⁵ ve “*Kadı öfkeli iken hüküm vermesin.*” hadisleri böyledir.
- b- İki şeyin hükmünün hitapta zikredilmesi: Bunun türleri beş kısımdır. Birincisi riba hakkındaki hadiste “*...iki farklı cins varsa, peşin olmak şartıyla istediğiniz gibi satın.*”¹⁴⁶ hadisindeki gibi şart mecrasında iki şeyi bir lafızla ayırmadır. İkincisi hayızlı kadınlar hakkında “*Temizleninceye kadar onlara yaklaşmayın*”¹⁴⁷ ifadesinde olduğu gibi gaye ile iki şeyin ayrılmasıdır. Üçüncüsü “*... O halde mihrin yarısı verilir, ancak kadınlar vazgeçerlerse...*”¹⁴⁸ ayetinde olduğu gibi istisna ile iki şeyin arasını ayırmadır. Dördüncüsü yeminle ilgili “*... Lakin kasten yaptığınız yeminleriniz sebebiyle muaheze eder.*”¹⁴⁹ ayetinde olduğu gibi istidrak mesabesinde bir lafızla ile iki şeyin ayrılmasıdır. Beşincisi ise ganimetle ilgili “*Atlıya bir, yayaya iki pay.*”¹⁵⁰ hadisinde ki gibi bir şeyin zikredilmesinden sonra diğerinin bir sıfatla zikredilmesi ve bu sıfatın hükümde müessir olduğunun anlaşılması ile iki şeyin arasının ayrılmasıdır.¹⁵¹

Tenbihin dördüncü çeşidine, Cuma namazına gitme emrini¹⁵² engelleyici olduğu için alışverişin yasaklanması örnek olarak verilebilir. Aynı şekilde anne babaya öf denmemesi ayetinden¹⁵³ ilgili fiilin saygı göstermeye aykırı olması sebebiyle yasaklandığı anlaşılır. Buradan hareketle dövme fiilinin de yasaklandığı sonucu çıkarılır.¹⁵⁴

¹⁴⁵ Ebû Dâvûd, Diyât: 18; Tirmizi, Ferâiz: 17.

¹⁴⁶ Ebû Dâvûd, Büyü’: 12.

¹⁴⁷ Bakara: 2/222.

¹⁴⁸ Bakara: 2/237.

¹⁴⁹ Mâide: 5/89.

¹⁵⁰ İbn Mâce, Cihâd: 36.

¹⁵¹ Basrî, *Mutemed*, 777-779.

¹⁵² Cuma: 62/9.

¹⁵³ İsra: 17/23.

¹⁵⁴ Basrî, *Mutemed*, 779-780.

2.3.1.4. Bâkıllânî (ö. 403/1013) ve Cüveynî (ö. 478/1085)

Bâkıllânî, Cüveynî ve Gazzâlî'nin takip ettiği Eş'arî kelamcısı ve Mâlikî fıkıhçısıdır. Bâkıllânî'nin usulle ilgi müstakil eseri olan ve günümüze ulaşan *et-Takrib ve'l irşad* adlı eserinde illetle ilgili konulara temas edilmemiştir. Onun illet ile ilgili görüşlerini daha çok Cüveynî'nin onun *et-Takrib* isimli eserini özeti şeklinde ele aldığı ve bazı noktalarda kendi görüşlerini de zikrettiği *Telhîsu't-Takrîb* isimli eserinden ve Gazzâlî'nin *el-Menhûl* isimli eserinden öğrenmekteyiz.¹⁵⁵ Cüveynî'nin ima ve tenbih yöntemi ile ilgili *el-Burhan* isimli eserinde ki ifadeleri ve *Telhîsu't-Takrîb* 'te ki Bâkıllânî'nin konu ile ilgili görüşü olarak zikrettiği ifadeler hemen hemen aynıdır. Bu nedenle biz de önce genel olarak Bâkıllânî'nin kabul ettiği illeti tespit yolları ve ardından Cüveynî'nin kabul ettiği illeti tespit yollarını zikrettik. Daha sonra ima ve tenbih konusunu Cüveynî ve Bâkıllânî'nin görüşlerini bir arada zikrederek ele aldık.

Telhîsu't-Takrîb'te Cüveynî illetin tespit edilmesinde Bâkıllânî'nin iki yolu sahih kabul ettiğini söylemektedir: 1- Kitap ve sünnetin içerdiği yollar. Bu üç kısımdır: a- Sarih b- Zımnen haber verilen (*inba ani't-ta'îl zımnen*) c- Resûlullah'ın fiilleri. 2- Sebr ve taksim. İleti tespit yolu olan illetin zımnen haber verilmesi yolu, bir sıfat zikredilerek iki şeyin hüküm bakımından birbirinden ayrılması, hükmün “ف”/“fa” harfi ile sebebe bağlanması, hükmün müştak isme bağlanması kısımlarına ayırarak ele alınmaktadır.¹⁵⁶

Cüveynî, *el-Burhan*'da illeti tespit yollarını ıttırad ve cereyan, şâri'in kelamı, sebr ve taksim, tard-aks olarak dört kısımda incelemektedir.¹⁵⁷

Cüveynî, şâri'in kelamı yolunu; sarih ve ima olarak ayırarak ele almıştır.¹⁵⁸ İma yöntemi ile ilgili verdiği örnekleri şu şekildedir: “*Kadı öfkeli iken hüküm vermesin.*” hadisinde öfkeli olmaya işaret edilerek hüküm vermemenin illeti olduğu ortaya konulmaktadır. Yaş hurmanın kuru hurma karşılığında satımı hakkındaki hadisi de bu konu ile ilgili örnek olarak veren Cüveynî *el-Burhan*'da hadis de ki lafızların tahlilini

¹⁵⁵ Şerafettin Gölcük, “Bâkıllânî”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi, İstanbul 1991, IV, 531-535; Abdulâzîm Mahmud ed-Dib, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1993, VIII, 141-144.

¹⁵⁶ Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh el-Cüveynî, *Kitâbu't-Telhis fi Usûli'l-Fıkh*, thk. Abdullah C. Neybali, Beşir Ahmed el-Ömeri, Dâr'ul-Beşairi'l-İslamiyye, Beyrut 1996, III, 248-264, 243-323.

¹⁵⁷ Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh el-Cüveynî, *el-Burhân fi Usûli'l-Fıkh*, thk. Abdulazim ed-Dib, Kahire 1400, II, 802- 842, 859- 877.

¹⁵⁸ Cüveynî, *Kitâbu't-Telhis*, III, 248; *Burhan*, II, 806-807.

yapar. Bu hadiste, istintak yani kişinin soru soran kişiye illet olduğunu bildiği bir vasfı söyletmesi ve ardından bunu hükümle irtibatlandırması ¹⁵⁹, takip ve sebep bildiren “ف”/“fa”, “اذن”/“izan” lafızlarıyla illete birçok işaret vardır. ¹⁶⁰ *Telhîsu't-Takrîb*’de ise bu hadisin sarîh yöntem kapsamında değerlendirilmesinin daha doğru olduğunu söyler. ¹⁶¹

Cüveynî’ye göre, şâri’in bir vasfı önce zikretmesi ve ardından bu vasıfla bağlantılı olacak şekilde bir hükmü zikretmesi de ima yöntemi kapsamındadır. “*Sana hayızdan soruyorlar...*” ayeti”¹⁶² buna örnektir. Bu ayette hüküm “ف”/“fa” harfi ile birlikte illet olan ezadan sonra zikredilmiş böylece ezanın illet olduğu anlaşılmıştır. ¹⁶³

Cüveynî’ye göre hükmün türetilmiş (müştak) isimlerle bağlantılı olarak zikredilmesiyle illete işaret edilmesi de tenbih kapsamındadır. Bu kısımda hırsızlıkla ilgili ayet : “وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ فَاقْطَعُوا أَيْدِيَهُمَا” / “*Hırsızlık eden erkek ve kadının ellerini kesin.*” ve zina ile ilgili celde ayeti ¹⁶⁴: “الزَّانِيَةُ وَالزَّانِي فَاجْلِدُوا كُلَّ وَاحِدٍ مِنْهُمَا مِائَةَ جَلْدَةٍ” / “*Zinâ eden kadın ve zinâ eden erkekten her birine yüzer değnek vurun.*” ayetleri örnek olarak zikredilmiştir. Buna göre ilk ayette geçen “سارق” / “sarik”, “سارقة” / “sarika” lafızları “سرقة” / “sirkat” kökünden türetilmiştir. Böylece “سرقة” / “sirkat” in hükmün illeti olduğu ortaya çıkmaktadır. İkinci ayette ise “زاني” / “zani”, “زانية” / “zaniye” lafızları “زنى” / “zina” kökünden türetilmiş ve ilgili hükmün illeti olduğuna bu yolla işaret edilmiştir. Cüveynî bu şekilde tenbihin usulcüler tarafından kabul edildiğini belirtmektedir. Ayrıca bu konuda müştak ismin hükme münasip olması gerektiğini söyler. Eğer müştak isim hükme münasip değilse özel isim (alem) olur ve illet ifade etmez. Zahiren ta’lîl bildiren bir ifadenin istinbatla elde edilene üstün olduğunu belirten Cüveynî, şâri’in ta’liline dayalı olmayan bir kıyasla bu zahir lafzın terkinin caiz olmadığını söylemektedir. ¹⁶⁵

¹⁵⁹ Mehmet Macit Sevgili, *Cüveynî’nin Kıyas Anlayışı*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2016, 132.

¹⁶⁰ Cüveynî, *Burhan*, II, 807-809; *Kitâbu't-Telhis*, III, 249.

¹⁶¹ Cüveynî, *Kitâbu't-Telhis*, III, 249.

¹⁶² Bakara: 2/222.

¹⁶³ Cüveynî, *Kitâbu't-Telhis*, III, 250.

¹⁶⁴ Nisâ: 2/2.

¹⁶⁵ Cüveynî, *Kitâbu't-Telhis*, III, 250; *Burhan*, II, 809-810.

2.3.2. Fukaha Usulcleri

2.3.2.1. Hanefi Mezhebine Bağlı Fukaha Usulcleri

2.3.2.1.1. Cessâs (. 370/981)

Cessâs, hükmün emaresi olan ve hükmün bilinmesini sağlayan illetin bilinme yollarını genel olarak; vahiy yoluyla ve istidlal yoluyla olmak üzere ikiye ayırmaktadır. ¹⁶⁶ İletinin vahiy yani nas yoluyla tespit edilmesini herhangi bir ayrıma gitmeden ele almaktadır. Konuyu işlerken sarih nas, ima ve tenbih konularının hepsini kapsayacak şekilde örnekler zikretmektedir. ¹⁶⁷ *el-Fusûl*'de “ Allah ve Resulü, gerekçesini belirterek bir hüküm koyduklarında, şâri'in bizden aynı gerekçenin bulunduğu durumları dikkate almamızı, benzer durumlarda hükmü bu gerekçe üzerinden yürütmemizi istediğini anlarız. Hükmün gerekçesini belirtmek üzere şari' den herhangi bir vasfın sadır olması, şâri'in açıkça “hükmün illeti bu vasıftır” demesi gibi kabul edilir. Çünkü Allah ve Resulünün hitabında, sözü uygunsuz olarak kullanma söz konusu değildir”¹⁶⁸ şeklindeki ifadesi ima ile ortaya konan illetin de tıpkı sarih nas ile ortaya konan illet gibi sahih olduğunu belirtmektedir.

Sonuç olarak Cessâs'a göre illetin nas tarafından belirtilmesi yalnızca sarih lafızlarla sınırlı olmayıp tenbih ve imayı da içine alacak şekilde kapsamlıdır.¹⁶⁹

2.3.2.1.2. Debûsi (. 430/1039)

Debûsi illeti belirleme yollarını “ kendisiyle amel edilmesi vacip olan vasfın illet olarak sübûtu” başlığı altında ele almaktadır. Debûsî'ye göre illeti tespit yollarından sahih olan tek yol te'sir metodudur. Ona göre illetin tespitinde kullanılan tard, şebah, ihale, tard-aks metodlarının hepsi fâsiddir. Takvîmü'l-edille'de bu başlık altında yukarıda sayılan illeti tespit yollarına değinerek ve farklı görüşlere yer vererek kendi

¹⁶⁶ Eb Bekr Ahmed b. Alî er-Râzi Cessâs, *el- Fusul fi'l-Usul*, thk. Acil Casim en-Neşmi, İstanbul 1994, IV,147.

¹⁶⁷ Cessâs, *el- Fusul*, IV, 156-157.

¹⁶⁸ Cessâs, *el- Fusul*, IV, 158.

¹⁶⁹ Soner Duman, *Cessâs 'ın “el- Fusul fi'l-Usul” Adlı Eserinde İlet Kavramı*, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2000, 66.

görüşlerini belirtmektedir.¹⁷⁰ Bununla birlikte kendi döneminde Debûsi 'nin, illetlerin nakli delillere dayandığı görüşü , “ *ancak nas veya icmâa dayalı bir illet makbuldür, te'sirden kasıt da budur*” şeklinde yayılmıştır.¹⁷¹

Debûsi “*İlletin rükünleri*” başlığı altında illetin nas da bulunmasının cevazını açıkça belirtmektedir. Buna örnek olarak Peygamber (sav)'e bir kişinin babasının yerine haccetmesi hakkında sorulan soru örneğini vermiş ve Peygamberimiz (sav)'in kendisine sorulan hükmü başka hükümle ta'lîl etmiştir¹⁷², diyerek illetin nas da bulunmasına dikkat çekmiştir.¹⁷³ İleti belirleme yollarını ele aldığı kısımda onun, “ ‘ *Kadı öfkeli iken hüküm vermesin*’ hadisinde icmain delaletiyle kalbin meşgul olma durumundan kinayedir, ‘anne babaya öf demeyin’ ayeti onlara eziyet etmeyin lafzından kinayedir. Bu durum re'y ile ta'lîl ederek değil, hitap mahallinin delaletiyle anlaşılır.” sözlerinden nassın ima ve tenbihi ile illete delaletini kabul ettiği anlaşılmaktadır.¹⁷⁴

2.3.2.1.3. Ebû'l-Usr Fahrü'l-İslâm Pezdevî (ö. 482/1089)

Fahrü'l-İslâm Pezdevî ileti tespit yolları hususunda herhangi bir ayrıma gitmemiş illetin sıhhatinin tek şartının tesir yolu olduğunu belirtmiştir. Pezdevî'nin illette aranan şartlar kısmında verdiği örneklerden onun nassın sarih ifadesi ve ima yolu ile ileti tespit etmenin mümkün olduğunu kabul ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim Buhârî *Kenzü'l-vüsûl* şerhinde illetin ispatının nas, icma ve istidlal yollarıyla olacağını söylemiştir. Nas yolunu ise sarih, tenbih ve işaret olarak ikiye ayırmış ve örneklendirerek açıklamıştır.¹⁷⁵

¹⁷⁰ Debûsi, *Takvîmü'l-edille*, 304-318; Debusi 'nin kıyas anlayışı ile ilgili bkz.: Temel Kacır, *Haneî Usulcülerinden Kadı Ebû Zeyd ed-Debusi'nin Kıyas Nazariyesi (Takvîmü'l-Edille Adlı Eseri Çerçevesinde)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007.

¹⁷¹ Başoğlu, *Hicri Beşinci Asır Fıkıh Usulü Eserlerinde İlet Tartışmaları*, 229. Müessir kelimesinin Hanefîlerin illet anlayışında önemli bir yeri vardır. Onlar, örneği olmaksızın ilkten vasfı illet olarak koymayı yeni bir şariat koymak olarak algıladıkları için vasfın uygunluğu yanında bu vasfın tür veya cinsinin diğer şer'i hükümlerde muteber tutulmasını yani müessir olmasını şart koşar, tesir ile de illetin nas veya icma ile sabit olmasını kastederler. Bu muteberlik sarih veya gayri sarih olsa da genel kaidelere muhalif olmamalıdır. Müessir vasfın her zaman münasip olması aranmaz. Münasebetin bilinmemesi vasfı müessir olmaktan çıkarmaz. Fatih Orum, “Fıkıh Usulü Eserlerindeki Fıkhi Kıyas Örneklerinin Bu Eserlerde Çerçevesi Çizilen Fıkhi Kıyas Anlayışından Hareketle Değerlendirilmesi”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 13, 2009, 261-294.

¹⁷² Debûsi, *Takvîmü'l-edille*, 292.

¹⁷³ Gazzâlî bunu ima ve tenbihin bir çeşidi olarak ele almaktadır.

¹⁷⁴ Debûsi, *Takvîmü'l-edille*, 307.

¹⁷⁵ Abdulaziz b. Ahmed el- Buhârî, *Keşfu'l-Esrâr an Usuli Fahri'l-İslâm el-Pezdevi*, Dâr'ul-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1997, III, 509-510.

2.3.2.1.4. Serahsî (ö. 483/1090 [?])

Serahsî *Usûl* isimli eserinde, nasların ta'lîli konusunda ele aldığı ta'lîlin sübutunun dört yolla olacağını ifade etmektedir:

- a- Nas
- b- Fahva'n-nas
- c- Nassın hükmü ile istidlal
- d- Kıyas taraftarlarının bir nassın malul oluşu hakkındaki ittifakı.

Serahsî'nin bu kısımda verdiği misaller diğer usulcülerin illetin nas ve ima yoluyla tespiti için verdiği misallerdir. Netice itibariyle Serahsî, ima ve tenbih yoluyla illetin tespitini kabul etmektedir.¹⁷⁶

2.3.2.1.5. Ebü'l-Yüsr Pezdevî (ö. 493/1100)

Ebü'l-Yüsr Pezdevî illetin bilinmesinin yolları başlığı altında eşyanın bilgisini elde etmenin beş duyu, haber ve istidlal olmak üzere üç yolu bulunduğunu belirtir. İlet ve delilin duyular ile bilinemeyeceğini haber ve istidlal ile bilinebileceğini söyler. Haber yoluyla illetin bilinmesi kısmında, diğer usulcülerin nassın sarîh ifadesi ve iması yolu ile illetin bilinmesi konusunda işledikleri örneklere yer vermiştir. İstidlal yolunda ise te'sir metodundan bahsetmiştir.¹⁷⁷

2.3.2.2. Şâfiî Mezhebine Bağlı Fukaha Usulcüler

2.3.2.2.1. Şîrâzî (ö. 476/1083)

Şîrâzî 'ye göre illette hüküm gibi şer'idir. Bu nedenle hükmün şer'i delile dayanması gibi illette şer'i delile dayanmalıdır. Buradan hareketle ona göre illeti tespit yolları genel olarak; asl ve istinbat olmak üzere iki başlık altında toplanmaktadır.¹⁷⁸ Asl yöntemi; Allah'ın sözü, peygamberin söz ve filleri, icmâ olmak üzere üç kısma

¹⁷⁶ Ebû Bekr Muhammed es-Serahsî, *Usulü's- Serahsî*, thk. Ebü'l-Vefâ el-Efgânî, Beyrut 1973, II,149.

¹⁷⁷ Ebü'l-Yüsr Muhammed b. Muhammed el-Pezdevî, *Kitâb fihî ma'rifetü'l-huceci's-şer'iyye*, Thk. Abdülkâdir b. Yâsîn, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 2000, 202-209.

¹⁷⁸ Ebû İshâk Cemâlüddîn İbrâhîm b. Alî b. Yûsuf eş-Şîrâzî, *el-Lüma' fî Usulü'l-Fıkh*, thk. Abdulkadir Hatib, Beyrut 2013, 269; Ebû İshâk Cemâlüddîn İbrâhîm b. Alî b. Yûsuf eş-Şîrâzî, *Şerhu'l-Luma'*, thk. Abdulmecid et-Türki, Beyrut 1988, 850.

ayrılmaktadır. İstinbat yöntemi ise, te'sir ve şehadetü'l asl olmak üzere ikiye ayrılmaktadır.¹⁷⁹

Asıl yönteminin birinci çeşidi olan Allah'ın sözü kısmı; mantuk ve mefhum olmak üzere ikiye ayrılmaktadır:

a- Mantuk yönünden delalet üç şekilde olmaktadır:

- 1- İlet olma dışında başka anlama gelme ihtimali olmayacak şekilde illetin naslarda illet ifade eden lafızlarla belirtilmesidir.
- 2- Hükümde illet olma dışında başka bir anlam ifade etmeyen bir sıfatın zikredilmesidir. Şîrâzî bu kısımda: Peygamber (sav)'in: “ *Kedi pis değildir. Çünkü o sizin etrafınızda dolaşıp durmaktadır.*” hadisini örnek vererek eğer “*etrafta dolaşma*” vasfı illet olmasaydı bu sözün zikredilmesi anlamsız ve faydasız olurdu, demektedir.
- 3- Hükümün bir sıfatla vasıflanmış bir fiille ilişkilendirilmesidir. Şîrâzî burada “ *Hırsızlık eden kadın ve erkeğin ellerini kesin.*” ayetini örnek olarak zikretmektedir. Ona göre hırsızlık vasfının zikredilmesi el kesme hükmünün illeti olması sebebiyledir. Eğer öyle olmasaydı bunun zikredilmesi faydasız olurdu.¹⁸⁰

¹⁷⁹ Şîrâzî, *el-Lüma'*, 270- 273; *Şerhu 'l-Luma'*, 850-857.

¹⁸⁰ Şîrâzî, *el-Lüma'*, 280-282; *Şerhu 'l-Luma'*, 850-853.

b- Mefhum yönünden delalet ise iki kısımdır:

- 1- Tenbih yolu ile tarik'ul evla olduğuna işaret edilmesidir. “ *Öf deme*” ayetini bu kısma örnek olarak veren Şîrâzî ayette hafif olan öf demenin zikredilmesiyle daha ağır olan dövme, eziyet etme fillerinin tenbih yoluyla yasaklandığını söylemektedir.
- 2- Bir sıfatın zikredilmesiyle şâri'in kastettiği mananın ve bu sıfatı taşıyan başka manaların anlaşılmasıdır. Şîrâzî bu kısımda “ *Kadı öfkeliyken hüküm vermesin*” hadisini örnek olarak vermektedir. Ona göre burada öfkeli olmak ile kastedilen öfkenin doğru hüküm vermeye engel oluşturacak olmasıdır. Çünkü öfkeli olan hâkim icthad etmeye bütün dikkatini veremez. Buradan hareketle Şîrâzî ‘ye göre aç ve susuz içinde bu hüküm geçerlidir. Çünkü açlık ve susuzluk kalbi meşgul eder ve hafızayı karıştırır.¹⁸¹

Asıl yönteminin ikinci çeşidi Peygamberlerin fiillerinin illete delaleti ise iki kısma ayrılmaktadır:

- 1- Peygamber (sav)’in bir sebebin arkasından bir fiilde bulunmasıyla o sebebin yapılan fiil için illet olduğunun zahiren anlaşılması durumudur. “ *Peygamber yanıldı ve secde etti*” hadisini örnek veren Şîrâzî ‘ye göre, bu hadiste yanılmanın, secde etme fiilinin illeti olduğu zahiren anlaşılmaktadır.
- 2- Peygamber (sav)’in birinin yapmış olduğu bir fiilin arkasından bir hüküm vermesiyle bu fiilin verilen hükmün illeti olduğunun anlaşılmasıdır. Şîrâzî bu kısımda Mâiz ‘in zina yapması sebebiyle recmedilmesi ve ramazan gününde eşiyile münasebette bulunan bedevi hakkında kefarete hükmedilmesi olaylarını örnek vermektedir. Recmedilmenin sebebinin zina olduğu ve kefaretin sebebinin ramazanda eş ile cinsel ilişki olduğu bu örneklerden anlaşılmaktadır.¹⁸²

2.3.2.2.2. Sem‘ânî (ö. 489/1096)

Sem‘ânî, şeriatte şer’i illetleri bilmenin yollarının çok olduğunu söyleyerek, şer’i illetleri bilmenin yollarını genel olarak lafız yoluyla ve istinbat yoluyla olmak üzere

¹⁸¹ Şîrâzî, *el-Lüma*’, 282; *Şerhu ‘l-Luma*’, 853-855.

¹⁸² Şîrâzî, *el-Lüma*’, 272-273; *Şerhu ‘l-Luma*’, 855- 856.

ikiye ayırmaktadır. Lafız yönünden şer'i illeti bilmenin yollarını da sarıh ve tenbih olmak üzere iki kısma ayırmaktadır.

Sem'ânî sarıh olarak illetin açıklanması yolunu anlattıktan sonra tenbih kısmını örneklendirerek kısımlara ayırmıştır.¹⁸³

Sem'ânî 'ye göre tenbih şu kısımlardan müteşekkildir¹⁸⁴:

- 1- Hükme, illete veya her ikisinde birden “ف”/“fa” harfinin gelmesiyle illetin tenbih yoluyla bilinmesi: Sem'ânî bu kısımda Gazzâlî'nin aynı isimli kısımda zikrettiği örnekleri zikretmektedir.¹⁸⁵
- 2- Resûlullah 'a bir fiilin sıfatının zikredilerek soru sorulması ve bu sıfatla işlenen fiili işiten Resûlullah 'ın hüküm vermesi yoluyla illete tenbih: Ramazan ayında eşi ile cima eden bedevi örneği.
- 3- Zikredilen vasfın illet olmaması halinde söylenen sözün faydasız olacağından hareketle illete tenbih: Kedinin temiz olması örneği.

Zikredilmesi zaruri olmadığı halde hükmün bir sıfatla birlikte zikredilmesi yoluyla illete tenbih de bu kısma dâhildir. Bunun örneği ise hurma nebizi hakkındaki hadistir.

- 4- Sorulan sorunun benzeri ile cevap verilerek illete tenbih: Hz. Ömer'in öpmeyle orucun bozulup bozulmayacağı ile ilgili hadis.
- 5- Bir sıfat zikredilerek iki şeyin birbirinden ayrılması: “*Katile miras yoktur.*” , “*Kadı öfkeli iken hüküm vermesin.*” hadisleri.
- 6- Riba hakkındaki hadiste “*... İki farklı cins varsa peşin olmak kaydıyla istediğiniz gibi satın.*” İfadesinde satılan şeyin cinsinin farklılığının, satımın caiz olduğunun illeti olduğuna tenbih söz konusudur. Yeminle ilgili ayette bu kısmın bir çeşididir.
- 7- Bir şeyin zikredilmesinden sonra diğerinin bir sıfatla zikredilmesi ve sıfatın illet olduğuna tenbih: “*Yayaya bir, atlıya üç hisse vardır.*” hadisi.
- 8- Daha önce vacip kılınan şeyi engelleyen bir fiilin yasaklanması yoluyla tenbih: Cuma vakti alışverişin yasaklanması.

¹⁸³ Ebü'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed es-Sem'ânî, *Kavâtü 'u'l-edille fi 'l-usûl*, thk. Muhammed Hasan İsmail, Dâru'l- Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1997, II, 130.

¹⁸⁴ Sem'ânî, *Kavâtü 'u'l-edille*, II, 131-133.

¹⁸⁵ Gazzâlî, *Şifâ 'u'l-galîl*, 18-23.

Sem'ânî şer'i illetlerin belirlenmesinde sarîh yol ve tenbih yolunu açıkladıktan sonra bunun mütekellim usulcülere ait bir sınıflandırma olduğunu ve makbul olduğunu zikretmiştir. Buna ilaveten nasla sabit olan bir illetin sıhhati için vasfın münasip ve muhil olduğunu göstermeye gerek olmadığını söylemiştir.

2.3.2.3. Hanbelî Mezhebine Bağlı Fukaha Usulcüler

2.3.2.3.1. Ebû Ya'lâ el-Ferrâ' (ö. 458/1066)

Ebû Ya'lâ el-Ferrâ''ya göre illeti tespit yolları beş tanedir; şâri'in lafzı, icma, te'sir, şehadeti usul, kendisi dışındakilerin butlanına delilin kaim olması.¹⁸⁶

Ebû Ya'lâ el-Ferrâ' şâri'in lafzı ile illeti tespit yolunu; nas, zahir ve tenbih olmak üzere türlere ayırmaktadır. Ona göre şâri'in lafzı hükmün sıhhatine delalet ettiği gibi illetin sıhhatine de delalet eder ve bu sayılan türler arasında hiçbir fark yoktur. Bu nedenle Ebû Ya'lâ el-Ferrâ' bu üç türü ayrı ayrı ele almamıştır. Şâri'in lafzı bahsini; kitap ve sünnet olarak iki genel başlığa ayırarak diğer usulcülerin söz konusu konu ile ilgili örnek olarak zikrettiği ayet ve hadisleri zikretmekle yetinmiştir.¹⁸⁷

2.3.2.3.2. Kelvezânî (ö. 510/1116)

Kelvezânî'ye göre illeti tespit yolları; nas, tenbih, icma, emare-i mucibe olmak üzere dört kısımdır.¹⁸⁸

Kelvezânî tenbih konusunu dokuz kısımda örneklerle birlikte ele almaktadır.¹⁸⁹ Biz burada tekrara düşmemek açısından yalnızca Kelvezânî'nin ele aldığı ayrımları zikredip örneklere değinmeyeceğiz:

1- Kelamın ta'lîl açısından kapalı olması ve hükmün illete “ف”/“fa” harfi ile bağlanmasıdır. Bu iki çeşittir:

- a- “ف”/“fa” harfinin sebebe (illet) bağlanması ve hükmün öne geçmesi
- b- “ف”/“fa” harfinin hükme bağlanmasıyla illetin öne geçmesi.

¹⁸⁶ Ebû Ya'lâ Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Halef el-Ferrâ', *el-'Udde fî usûli'l-fikh*, thk. Ahmed b. Ali Seyr el-Mübârekî, Riyad 1993, IV, 1424-1441.

¹⁸⁷ Ferrâ', *el-'Udde*, IV, 1424- 1429.

¹⁸⁸ Ebû'l-Hattâb Mahfûz b. Ahmed b. el-Hasen el-Kelvezânî, *et-Temhîd fî usûli'l-fikh*, Müfîd M. Ebû Amşe, Muhammed b. Ali b. İbrâhim, Cidde 1985, IV, 9.

¹⁸⁹ Kelvezânî, *et-Temhîd*, IV, 11-21.

- 2- Resûlullah (sav)'a bir şeyin vasfının zikredilerek soru sorulması ve bu vasfın hüküm üzerinde müessir olması.
- 3- Resûlullah (sav)'in hakkında soru sorulan şeyin vasfı ile soru hakkında karar vermesi.
- 4- Resûlullah (sav)'in kendisine sorulan sorunun benzeriyle cevap vererek hüküm vermesi.
- 5- Müessir vasfın zikredilmesiyle hüküm verme. Eğer zikredilen vasf hükümde müessir olmasaydı zikredilmesi faydasız olurdu.
- 6- Resûlullah (sav)'in bir sıfat zikrederek iki şeyin arasını ayırması ki bu sıfat ayırıcı olmak bakımından hükümde müessir olmasaydı zikredilmesi faydasız olurdu.
- 7- İlet nedeniyle yasaklamadır. Kelvezânî tenbihin bu çeşidine “ *Dul kadın kendisi için velisinden daha ziyade hak sahibidir. Kızdan ise nefsi hakkında izin istenir.*”¹⁹⁰ hadisini örnek vermektedir. Şayet burada dulluk, kendi hakkında verilen karar haberinin bildirilmesinin zorunlu olmaması açısından illettir.
- 8- Şart mecrasında ki lafızla ayırma.
- 9- Gaye ile ayırma.

2.3.2.4. Mâlikî Mezhebine Bağlı Fukaha Usulcüler

2.3.2.4.1. İbn'ül Kassar (ö. 397/1007)

Eseri günümüze ulaşan ilk Mâlikî usulcü İbn Kassar *el-Mukaddime fi'l-usul* isimli eserinde akli illetleri bilmenin yolu akıl delili, şer'i illetleri bilmenin yolu sem' delilidir, demektedir.¹⁹¹ İletin sıhhatine delalet eden deliller bahsinde ise yalnızca tard ve cereyan yollarına değinmiş, ima ve tenbih yöntemine değinmemiştir.¹⁹²

¹⁹⁰ Müslim, Nikâh: 66, 67, 68; Ebû Dâvûd, Nikâh: 25, 26; Tirmizi, Nikâh: 18; Nesâî, Nikâh: 33; İbn Mâce, Nikâh: 11; el-Muvatta, Nikâh: 4.

¹⁹¹ Ebü'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed İbnü'l Kassar, *el-Mukaddime fi'l-usûl*, thk. Mustafa Mahdum, Riyad 1999, 328.

¹⁹² İbnü'l Kassar, *el-Mukaddime*, 330-337.

2.3.2.4.2. Bâcî (ö. 474/1081)

Endülüs'te Mâlikî mezhebinin önde gelen isimlerinden olan Bâcî, illet kıyasını, illeti bilme yolunun kesinlik derecesine göre kendi içinde celi kıyas, vazıh kıyas, hafî kıyas olmak üzere üçe ayırmaktadır. Celi kıyas, illeti; nas, fahve'l- hitap veya icmâ gibi kesin yolla bilinen kıyastır. Vâzıh kıyas, illeti zahir yoluyla ya da umum yoluyla sabit olan kıyastır. Hafî kıyas, illeti istinbat yoluyla bilinen kıyastır.¹⁹³ Bâcî, ima ve tenbih konusunu müstakil bir başlık altında ele almamıştır. Fakat fahva'l-hitap konusunu işleyiş şeklinden celi kıyas tanımında, illetin fahva'l hitap ile tespit edilmesi ile ima ve tenbihi tespit yolu olarak kabul ettiği anlaşılmaktadır.¹⁹⁴

¹⁹³ Ebü'l-Velîd Süleymân b. Halef b. Sa'd et-Tüçîbî el-Bâcî, *İhkâmü'l-fusûl fî ahkâmi'l-usûl*, thk. Abdulmecid et-Türki, Beyrut 1986, II, 633.

¹⁹⁴ Bâcî, *İhkâmü'l-fusûl*, II, 439-441.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

GAZZÂLÎ'YE GÖRE İMA VE TENBİH

Bu bölümde öncelikle genel olarak Gazzâlî'nin illeti tespit yolları hakkındaki görüşlerine yer verdikten sonra tezimizin ana konusu olan Gazzâlî'nin ima ve tenbih anlayışını ele alacağız.

3.1. GAZZÂLÎ'YE GÖRE İLLETİ BELİRLEME YOLLARI

3.1.1. Giriş

Gazzâlî illeti belirleme yollarını ele almadan önce mukaddime mahiyetinde üç meseleye değinmiştir. Bu konular, illeti belirleme yollarının neden ortaya konulması gerektiğini ve bu yolların dayanak noktasının ne olması gerektiğini ihtiva etmektedir. Böylece Gazzâlî illeti belirleme yollarıyla ilgili bir temel oluşturarak ana konuya geçiş yapmıştır. Bu nedenle biz de Gazzâlî'nin bu konularla ilgili görüşlerini irdeledikten sonra illeti belirleme yollarına giriş yapacağız.

3.1.1.1. Kıyastaki İhtimal Noktaları

Gazzâlî, her kıyasta ihtimal noktaları bulunduğunu ve bu ihtimal noktalarından dolayı delile ihtiyaç duyulduğunu söyler. O, bu ihtimal noktalarını altı maddede sıralamıştır:

- a- Asıl, Allah katında muallel olmayabilir.
- b- Asıl, Allah katında muallel olmakla birlikte kıyas yapan kişinin illeti tutturamamış ve aslı başka illetle ta'lîl etmiş olabilir.
- c- Kıyas yapan kişi, illetin aslında isabet etse bile, belki de illeti iki, üç vasfa hasretmiş; fakat hüküm, gerçekte bu illet yanında başka bir karine ile muallel olabilir.
- d- Kıyas yapan kişi, hükmün menatı olamayan bir vasfı illete eklemiş ve böylece tek olan vasfı üzerine ziyade yapmış olabilir.

- e- Kıyas yapan kişi, illetin aslında, illetin belirlenmesinde ve zabtında isabet etmiş; fakat bu illetin fer ‘de bulunduğunda hata etmiş olabilir.
- f- Kıyas yapan kişi, illeti tespit etmede delil olmayan bir şey ile istidlal yapmış olabilir. Bu durumda illeti tutturmuş olsa bile tıpkı illetin delil olmaksızın sırf vehim ve sezgi yoluyla tutturulması durumunda olduğu gibi kıyas yapması helal olmaz. Gazzâlî, bu durumda kıyasın helal olmaması durumunu, ictihad yapmaksızın kiblenin bir tarafta olduğu zannıyla o yöne dönerek namaz kılanın, kibleyi tutturmuş olsa da namazının sahih olmayacağı örneğini ile açıklamıştır.

Gazzâlî, bu ihtimal noktalarına ek olarak bazı usulcülerin belirttiği kıyasın aslının şeriatta olmaması ihtimalini de yedinci ihtimal olarak belirtmiştir. Fakat ona göre bu ihtimal temelsizdir. Çünkü kıyasın aslı sahihtir. Nitekim bununla ilgili tartışmalar daha önce geçmişti. Bu ihtimal noktalarından hareketle illetin sıhhatinin delillerinin ortaya konulması, kıyasın sıhhatinin ortaya konulması sonucunu doğurmaktadır.¹⁹⁵

3.1.1.2. İleti Tespitte Kullanılan Delillerin Dayanağı

Gazzâlî, kıyasın tamamen tevkife (şer’i bildirim) dayalı olduğu temel görüşünden hareketle delillerin de yalnızca sem’i olduğunu savunmaktadır. Ona göre; aslın fer‘ de tahkiki hariç yukarıda sayılan ihtimal noktalarından hiçbirinde akli incelemenin yeri yoktur. Gazzâlî, akli inceleme ortaya konulup konulmaması açısından illetin aklen anlaşılabilir olmasını ve illetin ispatını birbirinden ayırmaktadır. Sözelimi içki içme hükmünde illet, sarhoş edicilik; riba da illet, (Şafiî mezhebine göre) yiyecek maddesi olma; kedinin necis olmaması hükmünde illet, kedide bulunan sürekli insanların etrafında dolaşıp durması vasfı örneklerinde olduğu gibi duyularla algılanabilen bir türden ise illet his ile bilinebileceği gibi akıl ile de bilinir. Fakat söz konusu hükümlerin ta’lîl edilebilir olup olmadığı, illetin kendisinin ve vasfının ispatı ancak sem’i deliller ile mümkündür.

Gazzâlî’ye göre şer’i illet, hükmü bizatihi gerektirmeyen bir alamet ve emaredir. Şer’i illet, şeriat tarafından alamet olarak dikilmektedir ve bu şari’in vaz’ıdır. Bu

¹⁹⁵ Gazzâlî, *el- Mustasfâ*, II, 362-364.

nedenle hüküm vaz' etmekle, bir alamet vaz' edip bunu hükme emare olarak dikmek arasında Gazzâlî'ye göre hiçbir fark yoktur.¹⁹⁶

3.1.1.3. Söylenmeyenin Söylenene İlhakı

Gazzâlî, *el-Mustasfâ*'da söylenmeyenin söylenene ilhakı meselesini illeti belirleme yollarının üçüncü mukaddimesi olarak ele almaktadır. Ona göre söylenmeyi söylenene ilhak etmenin iki farklı yolu vardır. Birincisi, farklı vasfa temas etmek suretiyle söylenmeyi söylenene ilhak etmek; ikincisi, ortak vasfa temas etmek suretiyle söylenmeyi söylenene ilhak etmektir. Bu ikincisi ittifakla kıyas olarak adlandırılmaktadır. Fakat birinci yolun kıyas olarak isimlendirilmesinin usulcüler arasında ihtilaflı olduğunu söyleyen Gazzâlî, bunun kıyas olarak isimlendirilmesinin pek uygun olmadığını belirtmektedir. Çünkü yapılan bu ilhak işleminde düşünmeye ve illet istinbatına ihtiyaç yoktur.

Gazzâlî, birinci yöntemin uygulanış biçimini, *“Söyleneni söylenmeyenden farklı kılan vasıf, şu vasıftan ibarettir ve bu vasıf söylenen için konulan hükümle ilgili olarak şari'in göz önünde bulundurduğu bir vasıf değildir. Bilakis biz bu vasfın o hükmün konulmasında hiçbir tesire sahip olmadığını biliyoruz. Böylece söz konusu vasıf göz ardı edilir ve sonuçta söylenen için konulmuş hüküm söylenmeyen içinde geçerli olur”*¹⁹⁷ şeklinde açıklamıştır. Gazzâlî'ye göre bu yöntem, illet belirlenmeksizin ve tenkihi'l-menat işlemi yapılmaksızın sadece farklı kılan vasfa (hükümde müessir olmamasına binaen) değinilerek uygulanabilmektedir. Fakat Gazzâlî, bu ilhak işleminin gerçekleştirilebilmesi için ortak vasıf olan illet belirgin ve net bir şekilde ortaya çıkmamış olsa da *“illetin kokusunun alınmış olması”*¹⁹⁸ şartını zikretmektedir. Diğer bir ifadeyle söz konusu yöntem her ne kadar söyleneni söylenmeyenden farklı kılan vasfa değinme esasına dayalı olsa da aslında ortak vasıf olan illetin ayrıntıya girilmeksizin idrak edilmesini de içermektedir.¹⁹⁹

Gazzâlî, *Esâsü'l-kıyas* isimli eserinde illeti belirleme yollarını, söyleneni (mantuk bih) söylenmeyenden (meskût anh) farklı kılan vasfa temas içeren yöntemler ve hükmün

¹⁹⁶ Gazzâlî, *el- Mustasfâ*, II,364.

¹⁹⁷ Gazzâlî, *Esâsü'l-kıyâs*, 118.

¹⁹⁸ Gazzâlî, *Esâsü'l-kıyâs*, 124; *Miyâru'l-ilm*, 224.

¹⁹⁹ Gazzâlî, *Esâsü'l-kıyâs*, 112-134; *el- Mustasfâ*, II, 364-373.

kendisine bağlandığı illeti olan ortak vasfa temas içeren yöntemler olarak iki ana başlığa ayırmaktadır. Söylenenin söylenmeyene ilhakında farklı vasfa temas içeren dört yöntem zikreden Gazzâlî, bu dört yöntemi *el-Mustasfâ*'da ayrı ayrı isimlendirmeye gitmeden örneklerini açıklamak suretiyle işlemiştir. Biz burada tertipli olması açısından *Esâsü'l-kıyas*'ta ki sınıflandırmasını esas alacağız.

3.1.1.3.1. Fer' in Kat'i Olarak Asıl Gibi Olması

Gazzâlî 'ye göre bu yöntemin özü, söylenmeyen ile söylenen arasındaki farkın hükümde hiçbir tesirinin olmadığına bilinmesidir. Bunun bilinmesi ise şer'i hükümlerin varid ve sadır olduğu yerleri araştırmakla mümkündür. Bu yöntemin kuralı ise, ortak illeti tespit etmeye gerek duyulmaksızın sadece ayırıcı vasfa bakılarak bu ayırıcı vasfın hangi noktada olduğunun tespit edilmesi ve ardından bu ayırıcı vasfın hüküm üzerinde kesinlikle etkisinin bulunmadığının bilinmesidir. Gazzâlî, bu yönteme örnek olarak “*Bir adam ölür veya iflas eder ve malı satan kişi de malını o kişinin yanında eski şekliyle bulursa, söz konusu malda en fazla hak sahibidir*”²⁰⁰ hadisini zikretmiş ve malı alan ve iflas eden kadının da hadiste geçen “adam” gibi olduğunu söylemiştir. Zikrettiği bir diğer örnek ise: “*Cariyelere, hür kadınlara verilen cezanın yarısı verilir*”²⁰¹ şeklindeki ayettir. Her ne kadar ayette cariye zikredilmişse de erkek köle için de aynı hüküm geçerlidir.²⁰²

3.1.1.3.2. Fer'in Zanni Olarak Asıl Gibi Olması

Gazzâlî, bu yönteme “*Bir kimse köle azadını, muayyen uzva izafe ederse, sirayet eder (yani köle tamamen azat edilmiş olur)*”²⁰³ sözünü örnek vermektedir. Burada söz konusu olan, ortak vasfa ve hürlüğü köleliğin tamamına sirayet etmesinin illetine değinilmeksizin hem cariyenin köle gibi olduğunun hem de kölenin belli bir parçasının onun belirsiz yarısı gibi olduğunun anlaşılmasıdır. Çünkü hürlüğü kölenin bedeninin belli parçasıyla sınırlı kalması belirsiz parçasıyla sınırlı kalmasından daha uzak bir

²⁰⁰ El-Muvatta', Büyu': 88.

²⁰¹ Nisa: 4/25.

²⁰² Gazzâlî, *Esâsü'l-kıyâs*, 112-113; *el- Mustasfâ*, II, 367-369.

²⁰³ Müslim, Büyu': 80.

ihtimaldir. Dolayısıyla bu iki durumun, hürlüğü kölenin bedeninin tamamına sirayet etmesi açısından, eşit olmaları evleviyet gereğidir. Fakat bu zanni bir çıkarımdır.

Gazzâlî bu yönteme hükmün menatını tenkihe ilişkin hususları da eklemiştir. Söz gelimi bir bedevi: “ *Ramazanda eşimle cinsel münasebette bulundum*” dediğinde Hz. Peygamber (sav): “*Bir köle azat et!*”²⁰⁴ buyurmuştur. Buradan hareketle Arap olmanın bu hükümde bir tesiri olmadığı anlaşılmakla birlikte Türk veya Hintli içinde söz konusu hükmün geçerli olduğu anlaşılır. Yine aynı şekilde bedevi zina etmiş olsaydı evleviyet gereği kendisine yine aynı hüküm uygulanacaktı.

Gazzâlî bu yöntemi şu şekilde özetlemektedir: İki hususu birbirinden farklı kılan vasıf kesin bir şekilde ortaya çıkar ve o vasfın söz konusu hükmü gerektirmede tesire sahip olmadığı baskın kanaat (zann-ı galib) derecesinde açığa çıkarsa bu vasıf göz ardı edilir.²⁰⁵

3.1.1.3.3. Kat’i Mefhumü’l Muvafaka

Gazzâlî bu yöntemi *el-Mustasfâ*’da söylenmeyen hükmü söylenenden daha uygun (evla) olması olarak tanımlarken, *Esâs ’ul-kıyâs*’ta iki şeyden daha yüksek seviyeli olanına daha düşük seviyeli olanıyla tenbihte bulunma olarak tanımlamıştır. Örneğin ayette “*Anne babana öf deme, onları azarlama*”²⁰⁶ buyurulmuştur. Ayette öf demekten daha kötü olan dövme ve öldürmenin yasak olduğuna temas edilmemiştir. Bununla birlikte dövme ve öldürmeye nispeten daha düşük derece de olan öf demenin haramlığı ile evleviyet gereği dövme ve öldürmenin haram olduğu da anlaşılmaktadır. Hz. Peygamber (sav)’in “*İğne ve iplik de olsa geri iade ediniz.*”²⁰⁷ sözünden ganimetlerin az veya çok olmasına bakılmaksızın hıyanetin haramlığı anlaşılmaktadır. Gazzâlî, bu yöntemde tenbihin lafız ve bağlamdan kaynaklandığını belirtmiş ve bunu ayrıntılarıyla açıklamıştır. Ayrıca Gazzâlî, bu konuyu *Şifâ ’ü’l-galîl*’de illeti belirleme yollarından ima ve tenbih yöntemi içerisinde ayrıntılı olarak ele almaktadır.²⁰⁸ Dolayısıyla Gazzâlî’nin ima ve tenbih yöntemini, hem hükümdeki farklı vasma temas

²⁰⁴ Buhârî, Savm: 30; Müslim, Savm: 81; Ebû Dâvûd, Savm: 37; Tirmizi, Savm: 28; İbn Mâce, Sıyam: 14.

²⁰⁵ Gazzâlî, *Esâsü ’l-kıyâs*, 120-124; *Mustasfâ*, II, 369-370; *Miyâru ’l-ilm*, 224-225.

²⁰⁶ İsrâ: 17/23.

²⁰⁷ İbn Mâce, Cihâd: 34.

²⁰⁸ Gazzâlî, *Şifâ ’ü’l-galîl*, 29-30; *Esâsü ’l-kıyâs*, 128.

içeren yöntemler içerisinde bir metot olarak ele alması hem de ortak vasfı (illet) belirlemede müstakil bir yol olarak ele almasından hareketle Gazzâlî'nin ima ve tenbih yöntemini farklı veya ortak vasfı ortaya çıkaran bir metot olarak kullandığı sonucu çıkarılabilir.²⁰⁹

3.1.1.3.4. Zanni Mefhumü'l Muvafaka

Gazzâlî bu yöntemin de tıpkı üçüncü yöntem gibi olduğunu belirtmektedir. Fakat bu yöntemin diğer yöntemden farkı, düşük seviyeli olanla yüksek seviyeli olana tenbih kesin değil, zan yoluyla olmaktadır. Örneğin, “*Fasıkın şahitliği reddedildiğine göre, kâfirin şahitliğinin reddedilmesi daha evladır. Çünkü küfür, fık ve ziyadesidir.*” sözü böyledir. Burada zanni bir durum söz konusudur. Çünkü fasık, kendi dini hususunda töhmet altında olup yalan söyleyebilir. Hâlbuki kâfir, kendi dininin gereği olarak yalandan kaçınabilir.²¹⁰

3.1.2. İleti Belirleme Yolları

Gazzâlî *el-Menhûl*'de aslın illetlerini tespit hususunda üç görüşe yer vermektedir:

- a- Delil gerekmez diyenler. Bu görüş Gazzâlî'ye göre batıldır.
- b- İletin ispatı için üç çeşit yol vardır. Bunlar şari'in nassı, iması, lafzın kendisinden türetildiği manaya tenbih – burada mana muhil ise kabul edilebilir.
- c- Fıkıh yolları: Şebah, ihale, tard ve aks, sebr ve taksim.²¹¹

Miyâru'l-ilm 'de ileti belirleme yollarının altı tane olduğunu söyler:

- 1- Şari' olan hüküm sahibinin hükmü bu delile bağlayıp ona izafe etmesi.
- 2- Söz konusu ortak vasfın hükme münasip olması.
- 3- Ortak vasfın münasip olduğunu değil de hüküm üzerinde etkisi bulunduğunu (müessir) olduğunu ortaya konulması.
- 4- Ortak vasfın çokluğu sebebiyle tafsil edilmemiş olması, farklı olan vasfın ise tek bir şey olması.

²⁰⁹ Gazzâlî, *Esâsü'l-Kıyâs*, 128-130; *el- Mustasfâ*, II, 364- 367.

²¹⁰ Gazzâlî, *Esâsü'l-kıyâs*, 130; *el- Mustasfâ*, II, 366.

²¹¹ Gazzâlî, *el-Menhûl*, 226-233.

- 5- Dördüncüsü ile aynı olup kendisinde farklılık bulunan vasfın hükümde etkisi olmadığı yakinen bilinmeyip açık bir zan ile böyle olduğu düşünülür.
- 6- Ortak vasfın yukarıda sayılan yollarla elde edilemeyip söz konusu vasfın maslahatı ihtiva ettiği zann-ı galip ile ortaya çıkarsa o vasıf, ortak vasıf olarak kabul edilir ve onunla amel edilir.²¹²

Gazzâlî'nin *Şifâ'ü'l-galîl* isimli eserinde illeti belirleme yollarını, geniş bir bölümde incelemektedir ve beşe ayırmaktadır; şari'in nassı, tenbih ve ima, icma, münasebetle istidlal, ittırad ve in'ikasla istidlal.²¹³

Esâsü'l-kıyâs isimli eserinde illeti belirleme yollarını, farklı vasma temas içeren yöntemler ve ortak vasma temas içeren yöntemler olarak iki genel başlık altında olmak üzere on kısımda ele almaktadır:

- 1- Fer'in kat'i olarak asıl gibi olması.
- 2- Fer' in zanni olarak asıl gibi olması.
- 3- Kat'i mefhumu'l muvafaka.
- 4- Zanni mefhumu'l muvafaka.
- 5- Şari'in illeti nas da açıkça belirtmesi.
- 6- Şari'in hükmü illete izafet etmesi.
- 7- Şari'in illeti ima yoluyla bildirmesi.
- 8- Te'sir.
- 9- Kıyas-ı şebeh.
- 10- Kıyas-ı ihale.²¹⁴

Gazzâlî son eseri *el-Mustasfâ*'da ise illeti tespit yollarının sem'i olduğunu belirtmektedir ve tespit yollarını üç başlık altında ele almaktadır:

- 1- İlletin nakli deliller ile ispatı: Sarih nutk, ima ve tenbih, sebeplere dikkat çekme.
- 2- İlletin icma ile ispatı.
- 3- İlletin istinbat yoluyla ispatı: Sebr ve taksim, hükme münasebetini ortaya koymak suretiyle illetin ispatı.²¹⁵

²¹² Gazzâlî, *Miyâru'l-ilm*, 220-226.

²¹³ Gazzâlî, *Şifâ'ü'l-galîl*, 16-144.

²¹⁴ Gazzâlî, *Esâsü'l-kıyâs*, 112- 172.

Gazzâlî'nin illeti belirleme yollarını tasnif şeklini bu şekilde kronolojik olarak ortaya koyduğumuzda kimi zaman fikirlerinin değiştiğini kimi zamanda kendisinde var olan bilgiyi zamanla oluşan tecrübesine göre farklı bir şekilde sistematize ettiğini görüyoruz. Biz Gazzâlî'nin illeti belirleme yolları hakkındaki görüşlerini ele alırken son eserindeki sıralamasını eklemeler yaparak esas alacağız.

3.1.2.1. Nakli Deliller

3.1.2.1.1. Sarih Nas

Nas da “لَكُنَّا” / “şunun için”, “لَأَجْلِ كَذَا” / “şu yüzden”, “لَكَيْلَا يَكُونَ كَذَا” / “böyle olmaması” için vb. ta'lîl sıygalarından birisi varsa illet sarih olarak belirtilmiş olur. Örneğin, “كَيْ لَا يَكُونَ دُولَةً بَيْنَ الْأَغْنِيَاءِ مِنْكُمْ” / “... içinizden zenginler arasında dolaşan servet olmasın diye...”²¹⁶ ayetinde “كَيْ” / “key” lafız ta'lîli belirtmek içindir. Gazzâlî'ye göre nas da açıkça söylenen bu sıygalarla ta'lîlin kastedilmediğine dair bir delil bulunursa, bunlar ta'lîl değil, mecaz olmaktadır.²¹⁷

3.1.2.1.2. İma ve Tenbih

Gazzâlî'ye göre ima ve tenbih, tezimizin ana konusu olup üçüncü bölümde bu konuyu tafsilatlı bir biçimde ele alacağız. Kısaca belirtmek gerekirse Gazzâlî, ima ve tenbih yolunu ayrıntılı bir biçimde *Şifâ'ü'l-galîl* isimli eserinde ele almaktadır.²¹⁸ Bununla birlikte *el-Mustasfâ*'da ima ve tenbihden sonra ele aldığı sebeplere dikkat çekme²¹⁹ ve *el-Menhûl*'de ima ve lafzın türetildiği ma'naya tenbih²²⁰ konuları, *Şifâ'ü'l-galîl* isimli eserinde ima ve tenbihin bir türü olarak ele alınmaktadır. *Esâsü'l-kıyâs*'ta ise şari'in hükmü illete izafe etmesi ve ima başlıkları altında söz konusu metodu işlemekle birlikte eserde ele aldığı diğer illeti bilme yolları içerisinde de *Şifâ'ü'l-galîl*'de işlediği ima ve tenbih metodunun türlerine ayrı başlıklar altında değinmektedir.²²¹ *Miyâru'l-*

²¹⁵ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, II, 374-391.

²¹⁶ Haşr: 59/7.

²¹⁷ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, II, 374-375.

²¹⁸ Gazzâlî, *Şifâ'ü'l-galîl*, 18-56.

²¹⁹ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, II, 376-378.

²²⁰ Gazzâlî, *el-Menhûl*, 228-230.

²²¹ Gazzâlî, *el-Menhûl*, 226-233.

ilm'de ise ima ve tenbih metodunu illeti ortaya koyma yollarının en üstünü olarak nitelendirmektedir.²²²

3.1.2.2. İcmâ

İcmâ söz konusu olduğunda iki ayrı durum kastedilmektedir. Birincisi, asli delillerden olan ümmetin icmâ; ikincisi, münazarada iki tarafın bir illet üzerinde ittifakıdır.²²³ Gazzâlî, illetin icmâ yoluyla bilinmesini *Şifâ'ü'l-galîl* ve *el-Mustasfâ*'da örneklerle açıklamaktadır.²²⁴ *Esâsü'l-kıyâs*'ta ise te'sir yoluyla illetin bilinmesi başlığı altında konuyu incelemektedir. Ona göre te'sir, asıldaki illetin söz konusu hükmün cinsinde icmâen müessir olduğunun açığa çıkarılmasıdır.²²⁵

3.1.2.3. İletin İstinbat Yoluyla İspatı

3.1.2.3.1. Sebr ve Taksim

Sebr sözlükte; imtihan, tahmin, ölçüp takdir etme, taksim ise parçalara, kısımlara ayırma anlamlarına gelmektedir. İstılahta ise; illet olduğu ileri sürülen veya illet olması muhtemel olan vasıfların tamamının belirlenmesinden sonra, bunların birer birer iptal edilerek tek bir vasfın bırakılması, böylece geriye kalan tek bir vasfın illet kabul edilmesi işlemine denir.²²⁶ Gazzâlî, *Mi'yâru'l-ilm*'de fakihlerin akıl yürütme işlemlerinin sebr ve taksim etrafında döndüğünü ve *el-Mustasfâ*'nın mukaddimesinde mantıkçıların bu yönteme ayrık şartlı kıyas adını verdiklerini belirtmektedir.²²⁷ Gazzâlî, sebr ve taksimi illeti belirleme yolları açısından sahih bir yol olarak *el-Mustasfâ* ve *el-Menhûl*'de ele almaktadır.²²⁸ Gazzâlî'nin sahih bir yol olduğunu belirttiği sebr ve taksim şöyle denilmek suretiyle yapılmaktadır:

“Bu hüküm mualleldir.

Hükmün şu ve şundan başka illeti yoktur.

Bu illetlerden biri batıl olmuştur.

²²² Gazzâlî, *Miyâru'l-ilm*, 220.

²²³ Başoğlu, *Hicri Beşinci Asır Fıkıh Usulü Eserlerinde İlet Tartışmaları*, 188.

²²⁴ Gazzâlî, *Şifâ'ü'l-galîl*, 56-71; *el-Mustasfâ*, II, 379-380.

²²⁵ Gazzâlî, *Esâsü'l-kıyâs*, 146-148.

²²⁶ Başoğlu, *Hicri Beşinci Asır Fıkıh Usulü Eserlerinde İlet Tartışmaları*, 220.

²²⁷ Gazzâlî, *Miyâru'l-ilm*, 192; *el-Mustasfâ*, I, 110.

²²⁸ Gazzâlî, *el-Menhûl*, 232-233; *el-Mustasfâ*, 815-816.

Öyleyse illet diğeridir.”

Gazzâlî’ye göre sebr, bu şekilde düzgün olursa illetle hüküm arasında bir münasebet aramaya ihtiyaç duyulmaz. Bununla birlikte Gazzâlî, sebr işleminin doğru sonuç verebilmesi için üç noktada delil bulunması gerektiğini söylemektedir:

- a- Alametin gerekli olduğuna dair delil göstermektir.
- b- Yapılan sebrin kuşatıcı olması ve illet olabilecek tüm şeyleri kuşatması gerekmektedir.
- c- İletlerin ifsadının ortaya konulmasıdır. Bu da iki şekilde olur:
  - 1- Söz konusu illetin hükümde etkisinin düştüğünü açıklamak suretiyle olur.
  - 2- Söz konusu illetin nakza uğradığını yani illet bulunduğu halde hükmün bulunmadığını ortaya koymak suretiyle olur.²²⁹

3.1.2.3.2. Münasebe

Hükmün münasebetini ortaya koymak suretiyle illetin ispatı hususunda Gazzâlî, mücerret münasebet ile yetinmenin tartışmalı olduğunu söylemektedir. Ona göre münasip, maslahat türünden olup hükmün kendisine izafe edilmesi düzgün olan şeydir. Münasibin mahiyeti, kısımları ve mertebelerini istihsan ve ıstıslah başlıkları altında ele aldığını söyledikten sonra bu başlık altında münasibin kısımlarını ele almaktadır. Münasibin; müessir, mülaim ve garib olmak üzere üç kısmı bulunmaktadır.

Müessir ve mülaimi, velayetin küçüklük ile ta’lîl edilmesi örneği üzerinden açıklar. Buna göre küçüklüğün müessir olmasının anlamı, hükümdeki etkisinin icmâ veya nas ile ortaya çıkmış olmasıdır. Mülaim ise küçüklükle ta’lîlden farklı olarak vasfın bizzat kendisinin, bizzat bu hükümde tesiri ortaya çıkmayıp, vasfın cinsinin bu hükmün cinsinde tesiri bulunduğu ortaya çıkmış şeylerdir. Garib ise tesiri ve şer’in tasarruflarının cinsinde mülaimliği ortaya çıkmamış vasıftır. Bunların kabul derecelerine gelince; müessir kıyası kabul edenlerin ittifakı ile makbuldür. Garib münasib ise ictihad mahallindedir. Kıyas sonucunda zanna tabi olunacağını söyleyen Gazzâlî, zannın birkaç mertebesi olduğunu ve bunun en kuvvetlisinin müessir olduğunu belirtmektedir. Daha sonra müessirin altında mülaim, mülaimin altında ise mülaim

²²⁹ Gazzâlî, *el- Mustasfâ*, II, 381-382.

olmayan münasip bulunmaktadır.²³⁰ Gazzâlî *Şifâ 'ü'l-galîl*'de konuyu ince ayrıntılarıyla ele almış, *Esâsü'l-kıyâs*'ta ise kıyas-ı ihale başlığı altında kısaca incelemiştir.²³¹

3.1.2.3.3. Şebah

Şebah kelime olarak; misl, benzerlik, benzeme anlamlarına gelir. Teşbih, benzetme ve kapalı hale getirme, teşabüh benzerlik ve benzerlikten kaynaklanan kapalılık anlamlarında gelir. İstilahta ise; şebahin geniş ve dar olmak üzere iki anlamı vardır. Geniş anlamda şebah ya da teşbih, kıyasın müradifidir. Çünkü bütün kıyas türlerinde iki şeyi, aralarındaki benzerlik dolayısıyla ortak hükme bağlama söz konusudur. Dar anlamda şebah ise, münasip bir vasfın tespit edilemediği bir konuda iki şey arasındaki görünüşte veya hükümler bakımından benzerliğe dayanarak hüküm vermedir.²³²

Gazzâlî şebahi: “ münasip olmayan ama bizden gaip olan illeti içeren bir alamet olduğu sanılan vasıf” olarak tanımlamaktadır.²³³ Gazzâlî, illeti tespit metodu olarak şebah metodunu *el-Menhûl* ve *Esâsü'l kıyâs*'ta ele almış, *Şifâ 'ü'l-galîl* ve *el-Mustasfâ*'da münasebe ve tarddan farkı üzerinde durmuştur.²³⁴ Gazzâlî *el-Mustasfâ*'da şebahin mahiyetini şu şekilde açıklamaktadır: “ *Biz Allah'ın her hükümde bir sırrının olduğunu var sayıyoruz. Bu sır, hükme münasip bir maslahattır. Bu maslahatın ne olduğu anlaşılamayabilir fakat bu maslahatı içerdiği izlenimini uyandıran bir vasfa muttali olunabilir ve bu vasfın, maslahatın mazinnesi ve kalıbı olduğu yönünde bir zan oluşabilir. Bu sırrın mahiyetine muttali olmasak da hükmü gerektiren maslahatta ictima izlenimi veren vasıftaki ictima hükmünde de ictimaı gerektirir. Bu vasıf, münasipten, münasibin doğrudan hükme uygun düşüyor ve onu iktiza ediyor olması yönünden ayrılırken, tarddan da tardın hükme ve hüküm için tevehhüm edilen maslahata uygun düşmüyor olması yönüyle ayrılır.*”²³⁵

²³⁰ Gazzâlî, *el- Mustasfâ*, II, 382- 392.

²³¹ Gazzâlî, *Şifâ 'ü'l-galîl*, 71-126; *Esâsü'l-kıyâs*, 156-172.

²³² Başoğlu, *Hicri Beşinci Asır Fıkıh Usulü Eserlerinde İlet Tartışmaları*, 208-209.

²³³ Gazzâlî, *Şifâ 'ü'l-galîl*, 146.

²³⁴ Gazzâlî, *el-Menhûl*, 231, 246-249; *Esâsü'l-kıyâs*, 148-156; *Şifâ 'ü'l-galîl*, 145-205; *el- Mustasfâ*, II, 396-403.

²³⁵ Gazzâlî, *el- Mustasfâ*, II, 396-397.

3.1.3. Fasid Tesbit Yolları

Gazzâlî, *el-Mustasfâ*'da illeti belirleme yollarından geçersiz olanları üç çeşit olarak zikretmektedir. Birincisi; aslın illetinin sahihliğinin delili, kendisiyle tearuz eden ve gerektirdiği hükmün zıddını gerektiren bir illetten salim olması şeklindeki görüştür. Gazzâlî'ye göre bu görüş batıldır. Çünkü böyle bir illetten salim olması bu illetin yalnızca bir müfsitten salim olduğunu gösterir. İletinin başka bir müfsitten salim olmaması ihtimal dâhilindedir. İkincisi; tard, yani illetin nakzdan salim olmasıdır. Üçüncüsü; tard ve aks yani hüküm bir vasıfla birlikte sabit oluyor ve o vasfın kalkmasıyla kalkıyorsa, bu durum o vasfın illet olduğunu gösterir görüşüdür.²³⁶ İkinci ve üçüncü maddeyi önemine binaen ayrı bir başlık altında ele almayı uygun gördük.

3.1.3.1. Tard

Tard, bir hükmün bir vasfın varlığı ile birlikte var olması özelliğidir. Vastın bulunduğu her yerde hükmün de bulunduğu gösterilerek, vastın illetin hükmü olduğu ortaya konulmaktadır.²³⁷

Gazzâlî *el-Menhûl*'de mahza tard başlığı altında bu konu ile alakalı dört farklı görüşe yer vermektedir. Bunlar: Mutlak olarak tardı reddeden görüş, mutlak olarak tardı kabul eden görüş, münazarada tardı kabul eden görüş ve tardın batıl olmakla birlikte iki vasıflı illette vasıflardan birinin muhil olmasını yeterli bulan görüştür. Gazzâlî bu görüşlerden mutlak olarak tardın batıl olduğu görüşüne katılarak buna dört farklı delil getirmektedir. Birinci delil, hükme ve hükmün zıddına münasip ise onunla hüküm ispat edilmez. Çünkü onunla istidlal tekâfüü'l-edilleye²³⁸ yol açar. İkinci delil, tardla iktifa edilirse âlimle amminin farkı kalmaz. Üçüncü olarak delil mahiyetinde Bâkılânî'nin delilini zikretmiştir: Muhîl bizatihi delalet etmez, esas dayanak sahabenin illeti tespit yollarıdır ki onlar şer'i maslahatlara itibar etmişler tarda ise itibar etmemişlerdir. Konuyla alakalı dördüncü delil olarak Gazzâlî, kendi kabul ettiği delili belirtmiştir. Ona

²³⁶ Gazzâlî, *el- Mustasfâ*, II, 392-395.

²³⁷ Başoğlu, *Hicri Beşinci Asır Fıkıh Usulü Eserlerinde İlet Tartışmaları*, 191.

²³⁸ Sözlükte tekâfü' “ iki şeyin eşit ve benzer olması” anlamına gelmektedir. Tekâfü' edebi sanatlarda kullanılmakla birlikte *tekâfüü'l-edille* şeklinde cedel ve münazara disiplinlerinde kullanılmaktadır. Bütün delillerin birbirine eşit olup bir görüşün diğerini geçersiz kullanması anlamına gelmektedir. Yusuf Şevki Yavuz, “Tekâfü'”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi, İstanbul 2011, XL, 355.

göre şeriatla tahakküm caiz değildir ve tard ne ilim ne de zan ifade eder. Şari'in muhil olmayan bir emare ile tahakkümü caizdir, fakat müctehid için bu caiz değildir.²³⁹

Şifâ 'ü'l-galîl'de ki görüşleri esasen gayrı münasip vasıfların tek cins olduğu ve aralarındaki farkın mahiyet farkı olmayıp derece farkı olduğu dolayısıyla tard ve şebihin aynı şey olduğu şeklindedir. Gazzâlî bir anlamda nakzdan salim olan ve sebr-i hasır işlemi ile de diğerlerinden ayırt edilen tardi vasfın illet olarak kabul edilebileceğini kabul etmektedir.²⁴⁰ Gazzâlî *Esâsü'l-kıyâs* isimli eserinde ise zaruret mahalline has olarak tardı kabul ettiğini belirtmektedir.²⁴¹ Gazzâlî *el-Mustasfâ*'da sırf tardı reddetmekle birlikte sebr yoluyla birlikte olması halinde tard yolu sahih olabilir demektedir.²⁴²

3.1.3.2. Tard ve Aks

Tard ve aks metodu, hükmün bir vasfın varlığıyla var olup, o vasfın yokluğuyla hükmünde yok olması durumunda bu vasfın illet olarak belirlenmesidir. Gazzâlî tard ve aks metodunu *el-Menhûl* ve *Şifâ 'ü'l-galîl*'de sahih bir yol olarak ele almıştır.²⁴³ Fakat *el-Mustasfâ* da bu görüşünden vazgeçerek tard ve aksi fasit yollar içerisinde ele almıştır. Ona göre bir şeyin başka şeyle eş zamanlı olarak var olması sırf tarddır. Buna aksin eklenmesinin hiçbir etkisi yoktur. Çünkü şer'i illetlerde aks şartı yoktur. Bununla birlikte hükmün vasfın yokluğu ile birlikte yok olması durumu ise bu vasfın illetten ayrılmazlığı sebebiyle olabileceği gibi bu vasfın illetin cüzlerinden veya şartlarından biri olması da muhtemeldir. Bu ihtimalden dolayı bu vasıf kesin illet olarak belirlenemez.²⁴⁴

3.2. GAZZÂLÎ'YE GÖRE İMA VE TENBİH

Gazzâlî illeti belirleme yollarından ima ve tenbih yöntemini müstakil bir delil olarak kabul etmektedir. Bununla beraber konuyu ayrıntılı olarak *Şifâ 'ü'l-galîl* adlı eserinde işlemiştir. Bu sebeple bizde tezimizde bu eseri esas aldık.

²³⁹ Gazzâlî, *el-Menhûl*, 227-228.

²⁴⁰ Gazzâlî, *Şifâ 'ü'l-galîl*, 145- 188; Başoğlu, 201.

²⁴¹ Gazzâlî, *Esâsü'l-kıyâs*, 154.

²⁴² Gazzâlî, *el- Mustasfâ*, II, 393- 395.

²⁴³ Gazzâlî, *el-Menhûl*, 231- 232; *Şifâ 'ü'l-galîl*, 127-175.

²⁴⁴ Gazzâlî, *el- Mustasfâ*, II, 393.

3.2.1. İmanın ve Tenbihin Çeşitleri

Gazzâlî, konuyu sınıflandırma yaparak ve örnekler üzerinden anlatmaktadır. Gazzâlî'ye göre ima ve tenbih yöntemi beş sınıfa ayrılmaktadır:

3.2.1.1. Hükümün Takip ve Sebep Bildiren “ف”/“fa” Harfi İle Fiil Üzerine Tertip Edilmesi

Bu yöntemde “ف”/“fa” harfi vasıtasıyla hükümün üzerinde tertip edildiği fiil ile hükümün ta'liline tenbih söz konusudur. Gazzâlî, konu ile ilgili örnekleri şu şekilde sıralamaktadır:

a- “وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ فَاقْطَعُوا أَيْدِيَهُمَا” / “Hırsız erkek ile hırsız kadının ellerini kesin.”

²⁴⁵ Ayette hırsızlık fiilinin üzerine el kesme hükmü sebep ve takip bildiren “ف”/“fa” harfi ile tertip edilmiştir. Şari hırsızlık fiilinin el kesme hükmünün sebebi olduğunu ima ve tenbih yoluyla bildirmektedir.

b- “إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ إِلَى الْمَرَافِقِ وَامْسَحُوا بِرُءُوسِكُمْ وَأَرْجُلَكُمْ إِلَى الْكَعْبَيْنِ

“Namaza kalkacağınız zaman yüzlerinizi, dirseklere kadar ellerinizi ve - başlarınıza mesh edip- her iki topuğa kadar da ayaklarınızı yıkayın.”²⁴⁶ Şari abdest almanın sebebinin namaz fiili olduğunu bildirmektedir.

c- “فَإِنْ كَانَ الَّذِي عَلَيْهِ الْحَقُّ سَفِيهًا أَوْ ضَعِيفًا أَوْ لَا يَسْتَطِيعُ أَنْ يُمِلَّ هُوَ فَلْيُمِلْ وَلِيُّهُ بِالْعَدْلِ”

“Eğer borçlu, akli ermeyen veya zayıf bir kimse ise, ya da yazdıramıyorsa, velisi adaletle yazdırsın.” ²⁴⁷ Ayette, velinin zayıf kişinin hakkını yazma ile yükümlü tutulmasının sebebinin; velisi olduğu zayıf kişinin sefihliği ve acizliği sebebiyle borcu yazamaması olduğuna ima ve tenbih vardır.

d- “مَنْ أَحْيَى أَرْضًا مَيِّتَةً فَهِيَ لَهُ”

“Her kim ölü araziye ihya ederse o arazi onundur.”²⁴⁸ Hadiste mülkiyet hükmü, ölü arazinin ihya edilmesi fiili üzerine tertip edilmiştir.

²⁴⁵ Maide: 5/38.

²⁴⁶ Maide: 5/6.

²⁴⁷ Bakara: 2/282.

²⁴⁸ Buhârî, Hars: 15; Ebû Dâvud, İmâre: 37; Tirmizi, Ahkâm: 38; el-Muvatta', Akdiye: 26,27.

e- "وَمَنْ لَمْ يَسْتَطِعْ مِنْكُمْ طَوْلًا أَنْ يَنْكِحَ الْمُحْصَنَاتِ الْمُؤْمِنَاتِ فَمِنْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ مِنْ فَتَيَاتِكُمُ الْمُؤْمِنَاتِ "

“Sizden kimin, hür mü'min kadınlarla evlenmeye gücü yetmezse sahip olduğunuz mü'min genç kızlarınızdan (cariyelerinizden) alsın.”²⁴⁹ Ayette cariyelerle nikâhın mubahlığının sebebinin; hür Müslüman kadınlarla evlenme konusunda acizlik olduğuna ima vardır.

f- “فَلَمْ تَجِدُوا مَاءً فَتَيَمَّمُوا ”

“Su bulamazsanız teyemmüm edin.”²⁵⁰ Şari, teyemmüm hükmünün sebebinin su bulamama olduğunu bildirmektedir.

g- “لَعَنَ اللَّهُ الْيَهُودَ حَرَمَتْ عَلَيْهِمُ الشُّحُومُ فَبَاعُوهَا وَأَكَلُوا ثَمْنَهَا”

“Allah Yahudilere lanet etsin. Hayvanların içyağları kendilerine haram kılındığı halde onu satıp parasını yediler.”²⁵¹ Hadiste lanetlenme hükmünün sebebinin; Yahudilerin kendilerine haram kılınan iç yağını satıp parasını yemeleri olduğuna ima ve tenbih vardır.

Gazzâlî'ye göre zikredilen ayet ve hadislerin hepsinde hükmün sebeplere izafesine ve hükümde illet olarak sebepleri dikmeye tenbih söz konusudur. Şu halde hükme ilk bakışta, vasfın genel olduğu ve hükmün kendisine izafe edildiği bu vasfın, hükmün illeti olduğu anlaşılır. Örneğin, yukarıda geçen “Her kim ölü araziye ihya ederse o onundur.” hadisinden devlet başkanı izin versin ya da vermesin, ölü araziye ihya etmenin başlı başına mülkiyet sebebi olduğu anlaşılır. Bununla beraber zikredilen vasfın özü itibariyle değil, zımında bulunan ve ondan daha genel ve ya daha özel bir başka vasıf sebebiyle illet olduğu ortaya çıkarsa, o zaman söz konusu delil gereğince bu izafetin zahirinden vazgeçilir. Sözgelimi ayette zayıf kişinin velisinin yazma ile yükümlü tutuluşunun, karşılıklı borçlanmalar hakkında varit olduğu belirtilse bile bu hüküm yalnızca karşılıklı borçlanmalar ile sınırlı değildir. Bilakis hükmün illetinin, kişinin zayıf ve sefih olması sebebiyle borçlarını yazamaması olduğu ortaya çıkmış ve maslahatla bağlantılı tasarrufların hepsinde bu hüküm geçerli kılınmıştır.²⁵²

²⁴⁹ Nisa: 4/25.

²⁵⁰ Nisa: 4/43.

²⁵¹ Buhârî, Enbiya: 50; Müslim, Musakat: 72; Ebû Dâvûd, Büyü': 64; İbn Mâce, Eşribe: 7.

²⁵² Gazzâlî, Şifâ'ü'l-galîl, 18; Esâsü'l-kıyâs, 142.

Olayı rivayet eden ravinin, rivayetinde tertip “ف”/“fa”sını kullandığı rivayetler de ima ve tenbihin birinci sınıfına dâhildir.²⁵³ Bu kısmı açıklayıcı birkaç örnek şöyledir:

a- “زنى ماعز فرجم”

“Maiz zina etti ve recmedildi.”²⁵⁴

b- “سهي رسول الله فسجد”

“Resûlullah yanıldı ve ardından secde etti.”²⁵⁵

Raviden gelen bu siga, hükmün anlaşılmasına ve aynı şekilde sebebinde anlaşılmasına delalet eder. Nitekim recm hükmünün zinanın sonucu olduğu, secde etmenin namazda yanılmanın sonucu olduğu rivayetteki takip ve sebep bildiren bu siga ile anlaşılmasaydı; söz, takip ve sebep bildiren “ف”/“fa” ile rivayet edildiğinde “Maiz yemek yedi ve recm edildi.” ve “Hz. Peygamber namaza kalktı ve secde etti.” sözleri gibi olurdu.²⁵⁶ Yani hüküm, hükümle bağlantılı olan fiil üzerine takip ve sebep bildiren “ف”/“fa” ile tertip edildiğinde bu siga, tesebbüb (yani bir durumun diğerinin sebebi olduğuna)²⁵⁷ delalet eder. Bu siga tesebbübe işaret etmeseydi, sanki rivayet edilen fiille hüküm birbirinden bağımsız ve birbiriyle ilişkisi olmayan iki iş gibi zikredilmiş gibi olurdu. Buna ilaveten sigadan fiil ve hükmün bağlantısı anlaşılmasaydı; raviye, “bu nasıldır?” diye sorulduğunda; ravinin, “Maiz yemek yedi ve recmedildi fakat yemek yediği için değil zina ettiği için reddedildi. Hz. Peygamber kıyamından dolayı değil yanıldığı için secde etti. Bunlarla beraber recmedilme hükmü ve yanıldığına secde etme hükmü, zina etme ve yanılma fiillerinin peşinden ortaya çıktığı gibi yemek yeme ve kıyam fiillerinin peşinde ortaya çıkmıştır.” şeklinde açıklama yapması gerekirdi.²⁵⁸

Gazzâlî, takip ve sebep bildiren “ف”/“fa” sigası ile ilgili bahsi geçen açıklamaları yaptıktan sonra “İlletin bilinmesinin dayanağı münasebe, ihale ve lafza tenbih veya ima olmaksızın manevi bildirimdir. Yukarıda zikredilen sebepler müsebbipleri için münasiptir. Ta’lîl, lafzın herhangi bir yönüne tenbih ve ima olmaksızın bundan anlaşılır.” şeklinde bir itirazı zikretmiş ve şöyle cevap vermiştir: Bu sigalar, sebepler

²⁵³ Gazzâlî, *Şifâ’ü l-galîl*, 19.

²⁵⁴ Ebû Dâvûd, *Hudud*: 23.

²⁵⁵ Tirmizî, *Salat*: 173; Nesâî, *Sehv*: 23.

²⁵⁶ Gazzâlî, *Şifâ’ü l-galîl*, 19.

²⁵⁷ Gazzâlî, *el- Mustasfâ*, II, 377.

²⁵⁸ Gazzâlî, *Şifâ’ü l-galîl*, 19.

münasip olmasa da zikredilen sebeplerle ta'lîl içindir.²⁵⁹ Diğer bir ifadeyle bu siga tesbibe yani iki durumdan birinin diğerinin sebebi olduğunu bildirmeye delalet etmekte olup doğrudan aralarında münasebet bulunduğunu göstermek amacına yönelik değildir.²⁶⁰ Örneğin; “من مس ذكره فليتوضأ” / “*Erkeklik uzvuna dokunan kişi abdest alsın.*”²⁶¹ hadisinde münasebet olmasa bile, dokunma abdest alma için sebep dikilmiştir.²⁶² “من أكل شيئاً مما مسته النار فليتوضأ” / “*Her kim kendisine ateş dokunmuş bir şey yerse abdest alsın*”²⁶³ hadisinde de ve “من قاء أو رصف أو أمدى فليتوضأ” / “*Kusan, burnu kanayan, mezi gelen kişi abdest alsın.*”²⁶⁴ hadisinde de hüküm ve üzerine tertip edildiği fiil arasında münasebet yoktur. Kendisine ateş dokunan şeyi yemek ve erkeklik uzvuna dokunmak, münasebet bakımından abdest almanın göstergesi değildir. Hatta mezi çıkması ve iki eli ve yüzü yıkama arasında münasebet yoktur. Çünkü bu yıkama necaset mahalli dışındaki bir yıkamadır. Bu nedenle bu fiillerin hükme sebep kılındığı tenbih ve imadan dolayı siga ile bilinir. Bu siga dilin vaz’ etmesiyle birlikte münasebet olmaksızın ta’lîli bildirir.²⁶⁵

3.2.1.2. Hükümün Sonradan Öğrenilen Bir Olaydan Sonra Sabit Olması

Peygamber (sav)’in kendisine bir olay iletdikten sonra bir hükümle hüküm vermesi ve artık o olaydan sonra hükümün sabit olması durumu ima ve tenbih yönteminin ikinci kısmıdır. Bu çeşitte, aynı takip ve sebep bildiren “ف”/“fa” ile hükümün fiil üzerine tertip edilmesi gibidir. Gazzâlî bu konuyu şu örnekle açıklar: “*Bir adam ‘Orucu bozdum Ya Resûlullah’ dedi. Bunun üzerine Peygamber (sav) ‘Sana kefaret gerekir.’ dedi.*” Bu rivayette adamın orucunu bozduğunu söyledikten hemen sonra kefaret hükmünün zikredilmesi, kefaretin sebebinin oruç bozma olduğuna tenbihtir. Aynı şekilde “*Bedevi Peygamberimiz (sav) e: ‘Ya Resûlullah helak oldum ve helak ettim. Ramazan gününde eşimle münasebette bulundum.’ dedi. Bunun üzerine*

²⁵⁹ Gazzâlî, *Şifâ’ü’l-galîl*, 19.

²⁶⁰ Gazzâlî, *el- Mustasfâ*, II, 377.

²⁶¹ Ebû Dâvud, Taharet: 70; İbn Mâce, Taharet: 63.

²⁶² Gazzâlî, *Şifâ’ü’l-galîl*, 19; *el- Mustasfâ*, II, 377.

²⁶³ Müslim, Hayız: 90; Ebû Dâvud, Tahâret: 75; Tirmizi, Tahâret: 61; Nesâî, Tahâret: 117; İbn Mâce, Tahâret: 63; *el-Muvatta’*, Tahâret: 60,61.

²⁶⁴ İbni Hacer el-Askalânî, *Telhîsü’l-habîr fî tahrîci ehâdîsi’r-Râfi’iyyi’l-kebîr*, thk. Hasan b. Abbas b. Kutub, Müessesü Kurtuba 1995, I, 495.

²⁶⁵ Gazzâlî, *Şifâ’ü’l-galîl*, 20.

deyip sonra da kadına: “*Sana işittirmek maksadıyla cevap olmaksızın kelamın ilk anlamını kastettim.*” dese bu ric’i talak olur. Çünkü bu durum ihtimal dâhilindedir.²⁶⁷

İşte bu ihtimal durumu Gazzâlî’ye göre bu kısmın birinci kısımdan farklı olmasının nedenidir. Çünkü burada hüküm sabit olmakla birlikte bir fiil üzerine tertip edilmiş olması veya bir fiil üzerine tertip edilmeyip ilkten bir hüküm şeklinde konmuş olma ihtimalleri vardır. İma ve tenbihin birinci türünde ise hüküm ve hükmün tertip ve sebep “ف”/“fa”sı ile üzerine tertip edildiği hükmün sebebi olan fiil açıktır. Her ne kadar ima ve tenbihin ikinci türü olan hükmün bir olaydan sonra sabit olması çeşidi, hükmün takip ve sebep bildiren “ف”/“fa” ile fiil üzerine tertip edilmesi noktasında ima ve tenbihin birinci kısmı ile benzerlik gösterse de hükmün sebebinin ne olduğu ile ilgili kuvvetlilik açısından birinci kısmın aşağısındadır.

Gazzâlî “*Şari bir olayın üzerine bir söz söylediğinde, bu sözün ilk hüküm olma ihtimali veya cevap olma ihtimali vardır. Bu sözün iki durumda olma ihtimali varsa gerçekleşen olay ve söz arasında münasebet olsa bile, ona binaen hüküm verilmez.*” şeklindeki bir itiraza karşılık münasebet, bu ihtimali bertaraf etmese bile bir karine bulunduğunu söyler. Gazzâlî’ye göre bu karine ravinin olaya şahit olmasıdır. Çünkü ravi, durumu gören ve bilendir. Ravi: “*Bedevi Peygamberimiz (sav)’e : ‘Ya Resûlullah helak oldum ve helak ettim. Ramazan gününde eşimle münasebette bulundum.’ dedi. Bunun üzerine Peygamberimiz (sav) ona: ‘Köle azat et.’ dedi.*” şeklinde hadisi rivayet ettiğinde, bu hadisten oruç bozma sonucunda köle azat etmenin vacip olduğu anlaşılır. Çünkü ravi, bu olayı Resulullah’ın sözünün, takip ve sebep bildiren “ف”/“fa” ile bedevinin sözü üzerine tertip edildiği siga ile nakletmiştir. Böylece hükmün cevap olarak zikredildiği anlaşılmaktadır.

Ravi, “*دخل فالان و قال: أفطرت يا رسول الله، فقال عليه السلام: كفر*” / “*Cima eden birisi Resûlullah’a: ‘Orucu bozdum Ya Resûlullah’ dedi ve bunun üzerine Resûlullah: ‘Kefaret tut’ dedi.*” şeklinde hadisi rivayet ettiğinde “فقال” / “*bunun üzerine dedi*” sözü, karine-i hal ile anlaşılabilir. Peygamberimiz (sav)’ in bu sözü cevap olarak söylediğini bildirir. Aynı şekilde Ravi, “*فأجابه رسول الله و قال : كفر*” / “*Resûlullah ona cevap verdi ve ‘kefarete tut’ dedi.*” şeklinde rivayet etseydi ve cevabın açıklığını nakletseydi, ta’lîl anlaşılırdı. “فقال” / “*bunun üzerine dedi*” şeklinde rivayet ettiğinde söylediğinin cevap

²⁶⁷ Gazzâlî, *Şifâ’ü’l-galîl*, 21.

olduğuna dikkat çeker. Eğer bu söz cevap olmasaydı, ravinin sözü düzensiz ve anlamsız olurdu. Bu durum, ravinin başlangıçta “*Her kim oruç bozarsa ona kefarete gerekir.*” deyip sonra “*Oruç bozma ile kefaretin vacip olmasını istemedim.*” demesi gibi anlamsız olurdu.²⁶⁸

3.2.1.3. İlet Olduğu Bildirilmeksizin Vasıfla Hükümün Bir Arada Zikredilmesi

Bu kısımda Şari, hükmü ve vasfı bir arada zikretmiş ve vasfın illet olduğunu bildirmemiştir. Fakat bu vasıf hüküm üzerinde müessir olmayan ve hükmü gerektirmeyen bir vasıf olsaydı onun zikredilmesi hükmün dışında ve faydasız olurdu. Vasfın bu şekilde zikredilmesi illete tenbih olmaktadır.²⁶⁹

Gazzâlî, bu kısmı kendi arasında dörde ayırmaktadır:

- a- Daha önce bahsi geçen ve cevaplanmış bir sorunun, olay mahallinde bu soruda bulunan bir vasfı hatırlatılmasından dolayı sorun şeklinde tekrar ortaya çıkması²⁷⁰.

Bu kısım şu örnekle izah edilebilir: “Peygamber (s.a.v) yemeğe davet edildiğinde icabet ederdi. Fakat bir eve davet edildiği bir gün davetten kaçındı ve buradan geri döndü. Kendisine bu durum sorulduğunda ‘*Bu evde köpek var.*’ dedi. Başka bir eve gittiğinde kendisine o evde kedi olduğu söylendi. Bunun üzerine Resûlullah (s.a.v.) : ‘*Kedi necis değildir. İnsanlar arasında gezinip durur.*’ dedi.” Bahsi geçen olaydan anlaşıldığına göre; daha önce yaşanan Hz. Peygamber (sav)’in köpek olan eve girmemesi olayına binaen hükümde etkili vasfın “*hayvan olma, necis olma*” gibi anlamlara gelme ihtimali bulunmaktadır. Bundan dolayı sahabe bu ihtimallerden hareketle Hz. Peygamber (sav)’in girdiği diğer evde kedi bulunduğunu söylemiştir. Bunun üzerine Hz. Peygamber (sav) kedi hakkında necis olmama ve insanlar arasında gezinip durma vasıflarını zikrederek hükümdeki asıl illetin bu vasıflar olduğuna dikkat çekmiştir. Etrafta dolaşıp durma vasfının bu hükme tesiri olmasaydı, bu ifadenin zikredilmesi “*O sarı değildir, burada gezinmemelidir.*” şeklinde bir söz gibi anlamsız olurdu.²⁷¹ Buna ilaveten bu vasıf, insanların sürekli karşı karşıya bulunduğu bir ihtiyaç

²⁶⁸ Gazzâlî, *Şifâ ’ü l-galîl*, 22.

²⁶⁹ Gazzâlî, *Şifâ ’ü l-galîl*, 23.

²⁷⁰ Gazzâlî, *Şifâ ’ü l-galîl*, 23.

²⁷¹ Gazzâlî, *Şifâ ’ü l-galîl*, 24; *el- Mustasfâ*, II, 375.

olması sebebiyle kedinin necaset olmaması hükmüne münasiptir. Çünkü kedi insanın elinde olmayarak etrafta dolaşır, yiyeceklere ve kaplara dokunabilir. Bu sebeple Gazzâlî, fare için de aynı hüküm geçerli kabul edilebileceğini söyler. Çünkü o da aynı kedi gibi insanın elinde olmayarak etrafta dolaşır.²⁷²

b- Hüküm bir soruya cevap olmaksızın ilk hüküm olsa bile vasıf olduğu söylenmesi gerekmeden vasfın hüküm mahallinde zikredilmesi:

Peygamber (s.a.v) hurma nebizi ile abdest aldı ve bunun üzerine “*Temiz bir hurma, temiz bir su.*”²⁷³ dedi, hadisi bu kısma örnektir. Bu söz illete işaret etmek maksadıyla söylenmemiş olsaydı, zikredilmesi anlamsız olurdu. Bu söz ile kastedilen hurmanın temiz olduğunu tanımlamak değil, onunla abdest almanın caiz oluşunun illetine dikkat çekmektir. Bahsi geçen su, içine küçük hurmalar atılmış sudur. Gazzâlî bu hükme ek olarak içine kuru üzüm ve benzeri şeyler atılmış sular da kıyas eder. Fakat çorba, bulamaç ve pişirmek suretiyle başka bir şeye dönüşen şeyler buna kıyas edilmez, der.²⁷⁴

Peygamber (sav): “*Allah Yahudilere lanet etti. Onlar peygamberlerin kabirlerini mescit yaptılar.*” buyurmuştur. Bu sözü herhangi bir soruya cevap olarak söylenmemiş ve doğrudan lanetlenme hükmü ve lanetlenme vasfını bir arada zikredilmiştir. Yahudilerin, peygamberlerin kabirlerini mescit yapmaları sebebiyle değil de küfür içerisinde olduklarından dolayı lanetlendikleri iddia edilecek olursa; hadiste peygamberlerin kabirlerini mescit yapma işinin zikredilmesi anlamsız olurdu.²⁷⁵

c- Vasfın sorgulama yoluyla hüküm üzerinde sabit kılınması:

Peygamber (s.a.v) yaş hurmanın kuru hurma karşılığında satılması konusunda “*Kurduğunda eksilir mi?*” sorusuna karşılık “Evet” dendiğinde, “*فَلاَ إِذْنُ*” / “*Öyleyse olmaz*” dedi.²⁷⁶ Burada Hz. Peygamber yaş hurmanın kuruması durumunda ortaya çıkacak haramlık hükmünün illetinin “*karşılığı olmayan fazlalık*” olduğuna tenbihte bulunarak, söz konusu hükmün illetini soru soran kişiye söyletmek istemiştir. Buna ilaveten burada üç yönden tenbih söz konusudur. Birincisi eğer burada ta'lîl anlamı

²⁷² Gazzâlî, *Şifâ'ü'l-galîl*, 24; *Esâsü'l-Kıyâs*, 134; *Miyâru'l-ilm*, 220.

²⁷³ Ebu Dâvud, Tahâret: 42; Tirmizi, Tahâret: 65; İbni Mâce, Tahâret: 37.

²⁷⁴ Gazzâlî, *Şifâ'ü'l-galîl*, 24; *el- Mustasfâ*, II, 375.

²⁷⁵ Gazzâlî, *Şifâ'ü'l-galîl*, 25.

²⁷⁶ Ebu Dâvud, Büyü': 18; Tirmizi, Büyü': 14; Nesâî, Büyü': 36; İbni Mâce, Ticarât: 53; el-Muvatta', Büyü': 22.

kastedilmeseydi, sözün zikredilmesi anlamsız olurdu. İkincisi Peygamber (s.a.v)’in “Öyleyse olmaz.” sözü ta’lîl içindir. Üçüncü olarak “فَلاَ إِنْ” / “Öyleyse olmaz” sözünde ki “ف”/“fa” harfi, takip ve sebep bildirme içindir.²⁷⁷

d- Bir soruya o sorunun benzerini zikrederek cevap verme:

Hükümde sorulan soruya karşılık benzer olarak zikredilen sorunun illet olduğu tenbih yoluyla bilinir. Eğer zikredilen sorunun benzeri illet olmasaydı, sorulmayan şeyin dışında cevap vermek olurdu ve söz anlamsız olurdu.²⁷⁸

Ömer b. Hattab oruçlu bir kimsenin hanımını öpmesinin hükmünü sorduğunda Hz. Peygamber (s.a.v): “ *Ağzını su ile çalkalayıp onu dışarı atsaydın (orucun bozulur mu) ?* ” şeklinde soru yöneltir.²⁷⁹ Burada ağız çalkalamanın midenin susuzluğunu gidermeyip bu susuzluğu gidermek için başlangıç olduğu ima edilerek öpmenin cima olmadığına ve onun cimanın başlangıcı olduğuna tenbih vardır. Gerçekleşmiş hüküm hakkında zikredilen benzer olay ile soru mahalli arasındaki ortaklık üzerinden bütün yönlerin tesiri kısaca bildirilmektedir. Aynı zamanda bu şeriatla kıyasın aslına dair şari’in dikkat çekmesidir.²⁸⁰

Aynı şekilde bir kadın sahabe: “ *Hac ibadeti babama – yaşı geçkin bir ihtiyarken-farz oldu ve babam hac yapmadan vefat etti. Şimdi ben onun yerine hac yapsam ona bir yararı olur mu?* ” diye sorunca Hz. Peygamber (sav) şu karşılığı verdi: “ *Ne dersin, babanın bir borcu olsaydı onu öder miydin?* ” Kadın: “Evet” diye cevapladı. Bunun üzerine Hz. Peygamber (sav): “ *Allah’a olan borç ödenmeye daha layıktır.* ” buyurdu.²⁸¹ Burada hacın borç olmasının, hükmün illeti kılındığına dikkat çekme vardır. Hac ibadeti vekâleti kabul etme açısından namaz ve oruç ibadetlerinden ayrılmıştır. İlet özel olarak hacda vekâlet konusunda zikredilmiş ve ona has kılınmıştır.²⁸²

²⁷⁷ Gazzâlî, *Şifâ’ü’l-galîl*, 25; *el- Mustasfâ*, II, 376; *Esâsü’l-kıyâs*, 144; *Miyâru’l-ilm*, 220.

²⁷⁸ Gazzâlî, *Şifâ’ü’l-galîl*, 25; *el- Mustasfâ*, II, 376.

²⁷⁹ Ebû Dâvûd, *Savm*: 33; Dârimi, *Savm*: 21.

²⁸⁰ Gazzâlî, *Şifâ’ü’l-galîl*, 26; *el- Mustasfâ*, II, 376; *Esâsü’l-kıyâs*, 138-140.

²⁸¹ Nesâî, *Hac*: 7, 8, 11, 13; İbni Mâce; *Menâsik*: 10; Dârimi, *Menâsik*: 23, 24.

²⁸² Gazzâlî, *Şifâ’ü’l-galîl*, 26; *Esâsü’l-kıyâs*, 140; *el- Mustasfâ*, II, 376.

3.2.1.4. Şari'in Hükümdeki İki Şeyi Ayırıcı Bir Sıfatla Ayırması

Şari'in iki kısım arasında bir vasıf sebebiyle ayırım yaparak hükmü bu iki kısımdan birisine has kılmasıdır.²⁸³ Bu ayırıcı vasıf, hükmün diğer hükümden farkının kendisiyle bilindiği hükmü gerektiren vasıftır.²⁸⁴ Bu kısım iki çeşitten oluşmaktadır:

a- Şari'in hükümde iki kısımdan birini zikretmesiyle hükmü hemen sınırlandırması

Bu yöntemde şari', umum olan hükmü durdurur ve onu düzenler. Hz. Peygamber (sav)'in : “ *Katile miras yoktur.*”²⁸⁵ sözünde bu durum söz konusudur. Çünkü Şari' akrabanın mirasçı olacağını genel kural olarak bildirmiştir. Daha sonra murisini öldüren katilin mirasçı olamayacağı açıklandığında; zikredilen hükmün miras hukukunun genel hükümlerinden istisna edilmenin illeti olduğu ima ve tenbih yoluyla anlaşılmaktadır. Eğer bu vasıf illet olmasaydı, hüküm öldürmenin üzerine tertip edilmezdi.²⁸⁶

Bununla birlikte mana açısından mirastan yoksun bırakmanın sebebi de ortaya çıkmaktadır. Fakat bu sözün münasebet bağına göstermek maksadı yoktur. Sözelimi Hz. Peygamber (sav): “ *Uzuna miras yoktur. Siyaha miras yoktur.*” demiş olsaydı, bu sözlerden uzunluk ve siyahlığın hükmün illeti olarak ayırıcı vasıf olduğunu ve mirastan yoksun bırakma ile ilişkili olduğu anlaşıldı.²⁸⁷

Bu konuyla ilgili Gazzâlî, *Şifâ'ü'l-galîl* adlı eserinde: “ *Uzunluk ve siyahlık ile mirastan yoksun bırakma arasındaki münasebet akledilmez ve bunların hükme tesiri bilinmezse nasıl bunlara illet deriz?* ” şeklindeki bir itiraza şu şekilde cevap vermektedir: Münasebetin, hüküm için bir alamet ve hükmün illeti oluşunu reddetme söz konusu değildir. Şeri illetler, alametlerdir. Münasip, zatı ile hükmü gerektirmez. Fakat Şari'in onu hükme sebep dikmesi ve vacip kılmasıyla vacip olur. Hükümlerin uygulanmasında, sebeplerin etkisi ancak şer'i olarak bilinir. Örneğin; hükme münasip olmasa da abdest almanın vacip kılınmasında etkili olan iki yoldan çıkanlar ve erkeklik uzvuna dokunmanın, aralarında münasebet olmasa da hükmün sebebi olduğu bilinmektedir. Diğer yönden öldürme, hırsızlık, zina fiilleri münasip oldukları

²⁸³ Gazzâlî, *el- Mustasfâ*, II, 376.

²⁸⁴ Gazzâlî, *Şifâ'ü'l-galîl*, 27.

²⁸⁵ Tirmizi, Ferâiz: 17; İbn Mâce, Ferâiz: 8; Ebu Dâvûd, Diyât: 18.

²⁸⁶ Gazzâlî, *Şifâ'ü'l-galîl*, 27.

²⁸⁷ Gazzâlî, *Şifâ'ü'l-galîl*, 27; *el- Mustasfâ*, II, 376.

hükümleri için sebeptirler. Hükme münasip olan ve hükme münasip olmayan alametler, kendileri için yapılan tenbihler ve açıklamalar bilindiğinde birbirinden ayrılmaz. Ancak münasip olan, münasip olmayandan anlamda daha öncelik ve daha açıklık bakımından birbirinden ayrılır. Münasebet, sabit soyut hükmün -bu hükümle ta'lile ve bu hükme uygunluk dikkate alınarak- bu münasebete uygun olması için müstakil bir şart olabilir. Tenbih; sadece hükmün zikredilmesine dayandırıldığı münasip olanı münasip olmayandan ayırır. Şari': " *Hamrın içilmesi size haram kılındı.* " dediğinde burada sarhoşluk vermesi, şer'i emanetin taşıyıcısı ve teklifin sahibi olan akli yok etmesi sebebiyle hamrın haram kılınışına tenbih söz konusudur. Arapların onu hamr olarak isimlendirmesi, hamrın güzel kokması, hamrın sahibine illet olarak tenbih söz konusu değildir. Çünkü bu vasıflar hükme münasip değildir. Ve sırf hükmün zikredilmesiyle aynı zamanda bu vasıflara da tenbih söz konusu değildir.²⁸⁸

b- Şari'in hükümde iki şeyin arasını gayeyi zikretmek suretiyle ayırması

"قُلْ هُوَ أَذَىٰ فَأَعْتَزِلُوا النَّسَاءَ فِي الْمَحِيضِ وَلَا تَقْرَبُوهُنَّ حَتَّىٰ يَطْهُرْنَ" / "Şöyle de: 'O, rahatsızlık veren bir durumdur. Bu sebeple âdet gördüklerinde kadınlardan uzak durun ve onlar temizleninceye kadar kendileriyle cinsî münasebette bulunmayın.'²⁸⁹ Ayette geçen iki durum, hayız ve temizliktir. İki hüküm ise, temizlik halinde onlara yaklaşmanın caiz oluşu ve hayız anında onlara yaklaşmanın caiz olmayışıdır. Cevazın illeti ise, onlardan uzaklaşmayı sona erdiren temizliktir. Nehyin illeti ise, meydana gelebilecek zarardır. Nehyi sona erdiren cümle de "فَإِذَا تَطَهَّرْنَ" / "fe iza tetahherne"²⁹⁰ cümlesidir. Burada hükmün gayesine, sebebine ve müessire tenbih söz konusudur.

c- Şari'in İstisna sigası ile iki durum arasında ayırım yapması

"لَا يُؤَاخِذُكُمُ اللَّهُ بِاللَّغْوِ فِي أَيْمَانِكُمْ وَلَكِنْ يُؤَاخِذُكُمْ بِمَا عَقَّدْتُمُ الْأَيْمَانَ" / "Allah kasıtsız olarak yaptığınız yeminlerden dolayı sizi sorumlu tutmaz, fakat bilerek yaptığınız yeminlerden

²⁸⁸ Gazzâlî, *Şifâ 'ü'l-galîl*, 27. Olay ile olaya bağlanan hüküm arasında makul bir dengenin bulunduğunu belirlemek, bu belirleme de esas alınan münasip vasfın illet kabul edilip varlık ve yokluk itibarıyla hükmün buna bağlı olduğunu kabul ederek; buna dayanıp yeni hükümler çıkarmak için yeterli olmayıp aynı zamanda bu vasfın şer'an dikkate alınıp alınmadığını belirlemek gerekir. İbrahim Kafi Dönmez, "Fıkıh Usûlünün İşlevi ve İctihad Yöntemleri Hakkında Genel Bir Değerlendirme", İsmail Kurt- Seyit Ali Tüz (Haz.), *İslami İlimlerde Metodoloji/Usûl Mes'elesi* (ss. I, 661-673), Ensar Neşriyat, İstanbul 2005.

²⁸⁹ Bakara: 2/ 222

²⁹⁰ Candan, 130.

*dolayı sorumlu tutar.*²⁹¹ ayetinde sorumlu tutulmanın illetinin yeminin kasıtlı yapılması olduğuna “لكن” / “Fakat” lafzıyla istisna yapılarak tenbih söz konusudur.

d- Şari’in iki durumu sıfatlarını zikrederek ayırması

“ للراجل سهم ولل فارس ثلاثة أسهم ” / “Yaya savaşına bir hisse, atlı savaşına üç hisse verilir.”²⁹² hadisinde savaşanlar, yaya ve atlı olarak sıfatları zikredilmek suretiyle birbirinden ayrılmış ve bu ayırım üzerine hüküm bina edilmiştir.

3.2.1.5. Şari’in Vacibin Yapılmasını Engelleyen Şeyleri Yasaklaması

Bu kısımda vacibi engelleyen olması açısından yasaklanan fiile tenbih söz konusudur.

“Ey iman edenler! Cuma günü namaz için çağrı yapıldığında hemen Allah’ın zikrine (anılmasına) koşun ve alım satımı bırakın; eğer bilerseniz, o sizin için daha hayırlıdır.”²⁹³ ayetinde Cuma vakti namaza gitmeyi engelleyen alışverişin yasak olduğuna tenbih vardır. Böylece alışveriş fiilinin aslının haram olmamasına rağmen bu durumdan dolayı alışverişin aslından yasaklanan alışveriş istisna edilmiştir.

Cuma vakti alışverişin haramlığı ayetin siyakından anlaşılmaktadır. Çünkü Cuma Suresi, cumanın beyanı maksadıyla nazil olmuştur, haram veya helal alışverişin hükümlerini açıklamak için nazil olmamıştır. Cuma namazına gitmeye engel olma illetinin kendisinde bulunduğu diğer durumlarda da aynı hüküm geçerlidir.

Şu ayette de aynı durum söz konusudur: “ Sakın onlara “Öf!” bile deme, onları azarlama...”²⁹⁴ Ayette anne babaya saygılı davranma ve ikramda bulunma emredilmektedir. Söz konusu durum ise buna engeldir. Anne babaya iyi davranma vacibini engelleyen her durum hakkında bu hüküm geçerlidir.²⁹⁵

Gazzâlî bu ayetlerdeki hükümlerin diğer hususlara nakledilmesinin hangi yolla gerçekleşeceği konusunda; kıyasla, lafzın kendisinden anlama yoluyla, lafzın fahvasının delaletinden anlama yoluyla, ayetin siyakından anlama yoluyla olmak üzere dört farklı görüş zikretmektedir. Gazzâlî, zikrettiği bu yolların hepsinin kabul edilebilir olduğunu

²⁹¹ Mâide: 5/89.

²⁹² Buhârî, Cihad: 51; Meğazi: 38; Tirmizi, Siyer: 6; el-Muvatta, Cihad: 21.

²⁹³ Cuma: 62/9

²⁹⁴ İsrâ: 17/23.

²⁹⁵ Gazzâlî, Şifâ’ü’l-galîl, 28- 29.

söylemektedir. Buna ilaveten Gazzâlî, ayetteki yasaklamanın dayak, eziyet gibi diğer hususlara lügaten değil, örfen delalet ettiğini savunanlara karşı, lafızların bir şeye delaletinin lügat, örf veya ta'lîl yollarından birisiyle olabileceğini ve örfe hamletmenin ancak diğer ikisi imkânsız ise geçerli olabileceğini söylemektedir. Kendisi ise ta'lîl yolunu tercih etmektedir.

Nitekim Gazzâlî, *Esâs 'ul-kıyâs* 'ta kat'i mefhumu'l muvakafa başlığı altında hükmün, lafzın fahvasının delaleti yoluyla nakli meselesini şu şekilde ele almaktadır:

Her ne kadar ayette öf demekten daha kötü bir muamele olan dövme ve öldürmenin haramlığına değinilmese de umumi bir lafız olan “*öflemek*” zikredilip aynı şekilde dövme ve öldürme kastedilmiştir. Çünkü oflamak, eziyet etmek demektir. Dövme ve öldürme aynı şekilde eziyet etmenin kapsamına girmektedir. Sonuç olarak; eziyetin en düşük seviyesi olan “*öfleme*” nin haramlığının zikredilmesiyle dövme ve öldürmenin evleviyet gereği haram olduğu anlaşılmaktadır. Aynı zamanda bu ifade kalıbı, maksadı ifade etme ve ona dikkat çekme açısından daha güçlüdür. Dolayısıyla ayette, şari'in iki şeyden daha yüksek seviyeli olanına daha düşük seviyeli olanıyla tembihte bulunması söz konusudur.²⁹⁶

Bu tenbih lafız ve bağlamdan kaynaklanmaktadır. Lafızdan kaynaklanan tenbih şu şekilde açıklanabilir: Geçmişte yaşayan insanlar arasında anne babaya öf deme gibi bir adet söz konusu olmadığı için yasaklamanın amacı sadece onlara öf dememek değildir. Aksine anne babaya öf denmesi, onları hor görmenin çeşitli seviyelerinden en düşüğü gibidir. İşte bu sebeple onlara öf demenin yasaklanmasıyla onun üstündeki seviyelerde zımnen yasaklanmış olmaktadır.

Tenbihin ikinci sebebi bağlamdır. Ayet, anlam itibariyle anne babaya hürmet ve saygı göstermeye dikkat çekmektedir. Böylece bağlamdan anlaşılan şey lafız için bir karine olur ve zikredilen amaç dışı gibi olur ve zikredilmeyen asıl maksat haline gelir.²⁹⁷

Aynı şekilde “*Artık kim zerre ağırlığınca bir iyilik yapmışsa, onu görür.*”²⁹⁸ ayetinde insanın zerre miktarı amel işlemesi neredeyse imkânsızdır. Burada kastedilen

²⁹⁶ Gazzâlî, *Şifâ 'ü'l-galîl*, 29-30; *Esâsü'l-kıyâs*, 128; *Mustasfâ*, II, 255. Hallaq usulcülere en açık gelen kanıtlardan biri olarak evleviyet kanıtını ele almış ve usulcülerin görüşlerini analiz etmiştir. Wael B. Hallaq, “Sünni Fikhi Kıyasında Analojik Olmayan Kanıtlar”, *İLAM Araştırma Dergisi*, 1998, 3(2), 167-181.

²⁹⁷ Gazzâlî, *Esâsü'l-kıyâs*, 128; *Şifâ 'ü'l-galîl*, 30-31.

²⁹⁸ Zilzal: 99/9.

zerreden daha fazlasıdır. Fakat “zerre” nin zikredilmesi “çok olanın kendisiyle bilinmesi amacıyla zikredilen az” anlamında mübalağadan kinayedir. Sanki maksat ameller hakkında zikredilen zerre değil. Zikredilmeyen çok sayıda amellerdir.

Gazzâlî, *Şifâ’ü’l-galîl*’ de bu şekilde gerçekleştirilen ilhak işleminin kıyas olarak isimlendirilmesini sakıncalı görmezken, *Esâs’ul-kıyâs* ve *el-Mustasfâ* ‘da bu görüşünden vazgeçmiş ve bu ilhak işleminin kıyas olarak isimlendirmesinin uygun olmadığını söylemiştir. Ayrıca *el-Mustasfâ*’ da bu konunun “التنبه بالأدنى على الأعلى”/“*en alt sınırı söyleyerek en üst sınıra tenbih*” olarak isimlendirilmesinde bir sakınca olmadığını söyler. İsimlendirmeden ziyade sırf alt sınırın zikredilmesiyle söz ve sözün ne için söylendiği anlaşılmadıkça sözün böyle bir tenbih sonucunu vermeyeceğine dikkat etmek önemlidir. Sonuç olarak Gazzâlî’ ye göre kıyas işleminde, fer’ in asla tabi olması gerekirken burada tersi bir durum söz konusudur. Bu nedenle yukarıda zikredilen örneklerde gerçekleştirilen ilhak işleminin kıyas olarak isimlendirilmesi uygun olmaz.²⁹⁹

Gazzâlî ima ve tenbihin çeşitlerini sıraladıktan sonra “*İma ve tenbih yollarının sebebe ve illete delaleti kesin midir yoksa zanni midir?*” sorusunu ele almaktadır. Ona göre; ima ve tenbih yoluyla hükümde muteber olduğuna işaret edilen şey, itibar edilebilirlik noktasında tartışmasız bir şekilde sarihtir. Fakat hükümde bu şeye; illet oluşu yoluyla, sebep oluşu yoluyla veya şart oluşu yoluyla itibar etme ihtimalleri olduğu için lafız bu noktada sarih değildir. Bununla birlikte bu durum bir yönden zahir olup başka bir ihtimale de müsait olabileceği gibi, iki ihtimal arasında tereddüt de edilebilir. Tereddüt edildiği durumlarda ise delillere başvurulur. Fakat ima ve tenbih yoluyla sabit olan illet ise iptal edilemeyecek derecede muteberdir.³⁰⁰

3.3. İMA VE TENBİH YÖNTEMİ İLE İLGİLİ BAZI MÜLAHAZALAR

Gazzâlî, ima ve tenbihin çeşitlerini açıkladıktan sonra bu yöntemle ilgili bazı hususları soru cevap şeklinde yer verir.

²⁹⁹Gazzâlî, *Şifâ’ü’l-galîl*, 29-32; *Esâs’ul-kıyâs*, 128-130; *el- Mustasfâ*, II, 255, 357-358. Mefhumü’l-muvafakanın ve mansus illetin, kıyas kapsamında sayılıp sayılmayacağı ve bu durumun ilhakı gerektirip gerektirmeyeceği tartışılmış, özellikle Hanefiler, lafzın delalet şekillerini kıyas dışında tutmaya özen göstermişlerdir. Lafzın delalet çeşitleri, mansus illetle yapılan kıyas ve diğer akli çıkarımların fikhi kıyas kapsamına alınıp alınmayacağına dair telakki, usulcülerin kıyas tanımlarını etkilemiştir. Orum, 261-294.

³⁰⁰ Gazzâlî, *Şifâ’ü’l-galîl*, 32-33; *el- Mustasfâ*, II, 378.

Gazzâlî ‘nin ilk ele aldığı problem şu şekildedir: Hz. Peygamber (sav)’in : “*Kadı öfkeli iken hüküm vermesin.*” hadisinde, tenbihin dördüncü çeşidinin gereği olarak öfke vasfıyla iki durumun arasının ayrılması ve o vasfın illet olduğunun gösterilmesi gerekir. Fakat gerçekte illet “*sağlıklı hüküm vermeyi engelleyen zihni meşguliyet halidir*” ve bazen kişiyi bu duruma getirecek kadar etkilemeyen hafif öfke halinde haramlık hükmü verilmez. Dolayısıyla hadiste bahsedilen öfke vasfının illet olmaktan çıkarılması söz konusudur. Buradan hareketle tenbihin, vasfın hükümde muteber olduğuna delalet ettiği nasıl iddia edilebilir?

Gazzâlî bu soruya karşılık; hükümde zikredilen vasıflar da bu tür bir tasarrufun mümkün olduğunu söyler. Hadiste, hâkimin öfkesinin “*hâkimin hüküm vermemesi*” konusunda illet olduğuna tenbih söz konusudur. Fakat hadis üzerinde iyice düşünüldüğünde öfkenin bizatihi değil, kapsadığı manalar bakımından illet olduğu anlaşılır. Burada kastedilen öfkenin, doğru düşünmeye engel olacak şekilde bir dehşet halini içermesidir. Aynı şekilde hâkimin; aç, kızgın, acı çekiyor olması durumları da öfkenin kapsadığı manalara dâhildir. Böylece öfkenin bizatihi değil kapsadığı manalar sebebiyle hükmün illeti olduğu anlaşılır. Aynı şekilde “*Hz. Peygamber namaz da yanıldı da secde etti*” sözünde de iki ihtimal söz konusudur. Secdenin sebebi yanılmanın bizatihi kendisi olabileceği gibi, yanılmanın kapsadığı manalardan biri olan “*namazın vaciplerinden birini terk etmek*” de olabilir. Bu ikinci ihtimal göz önünde bulundurulduğunda, namazın vaciplerini kasten terk eden kişinin de secde edeceği söylenebilir. Bir başka örnek ise “*Maiz, zina etti de recmedildi.*” sözüdür. Recm hükmü, doğrudan zina sebebiyle uygulanmış olabileceği gibi zina eyleminin kapsadığı “*cinsel uzvu kesinlikle haram olan ve insanın tabiatı itibariyle şehvet duyduğu bir cinsel organa girdirme*” manası sebebiyle de uygulanmış olabilir. Bu ikinci durumda, hüküm livata yapan içinde uygulanabilir. Yine aynı şekilde “*Hırsız erkek ile hırsız kadının ellerini kesin.*” ayetinde elleri kesme hükmünün illeti bizatihi hırsızlık olabileceği gibi hırsızlığın kapsadığı “*Bir malın ele geçirilmesi güç bir yerden misliyle alınması*” manası olabilir. Hırsızlığın kapsadığı mana itibariyle nebbaş da –her ne kadar hırsız olarak isimlendirilmese de- bu hükme dâhil edilebilir. Son olarak “*Su bulamazsanız teyemmüm edin.*” ayeti de böyledir. Burada mubahlığın, yokluğa izafesine dikkat çekme vardır. Fakat yokluk durumu ya bizatihi ya da kapsadığı mana itibariyle illet olabilir. Nitekim bu mana da yoklukla meydana gelen acizlik durumudur. Suyun bulunması

fakat ona ulaşmaya bir engelin olması, elde bulunun suyun su ihtiyacını gidermek için kullanılacak olması ya da suyu elde etmek için çok fazla malın elden çıkarılarak yoksullaşma durumu söz konusu olması veya suyu elde etmek için ciddi bir günah işleme durumu olması gibi durumlar acizlik manasına dâhil edilebilir. Hüküm aynı şekilde bu durumlarda geçerli olabilir. Bütün sayılan bu örneklerde hükmün vasfa izafesi söz konusudur. Aslolan hükmün doğrudan nas da zikredilen vasfa izafe edilmesidir. Fakat hükmün, aslın içerdiği manalardan birine izafe edilebilmesi, hükümde zikredilen vasfı ortadan kaldırmamakla birlikte bu izafe için delile ihtiyaç vardır.³⁰¹

Gazzâlî, “*Hadiste zikredilen öfke vasfına benzer şekilde seferde bulunan meşakkat manasına itibar edilmediği, öfkenin de bu şekilde illet olarak alınması gerektiği*” şeklinde bir itiraz zikretmektedir. Bu itirazı, sefer konusunda illetin kendisinin değil de onu içeren sebebin muteber olduğu hakkında delalet bulunduğu, bu sebepten dolayı öfke konusunda da böyle bir delalet tespit edilirse aynı durumun söz konusu olacağı şeklinde cevaplamaktadır.³⁰²

Şafii’nin oruç kefaretinin illeti olarak cimayı göstermesinde olduğu gibi vasfın, hükümde hususi bir tesirinin bulunduğu tespit edilebiliyorsa söz konusu vasf iptal edilmez. Dolayısıyla böyle bir delalet yoksa camid, münasebet bildirmeyen vasf yerine onun ihtiva ettiği münasip mana esas alınır.³⁰³ Buradan hareketle illeti; bizatihi hükmün menâtı ve kapsadığı anlamlar açısından hükmün menâtı olarak ikiye ayırabiliriz. İlet, kapsadığı anlamlar bakımından hükmün menâtı olarak değerlendirildiğinde şariat sisteminin genişletilmesini sağlar.³⁰⁴

Gazzâlî son olarak illetin tahsisi meselesini örneklerle birlikte kısaca ele almış ve tenbih yoluyla anlaşılan illetlerin kendileri de çeşitli şartlar ve mahallerle tahsise uğrayabileceğini belirtmiştir. Ona göre illeti tahsis edici deliller, lafızların tahsisinin kendisiyle bilindiği icmâ, nas, kıyas gibi delillerle bilinir.³⁰⁵

³⁰¹ Gazzâlî, *Şifâ’ü’l-galîl*, 33-34; *el- Mustasfâ*, II, 378.

³⁰² Gazzâlî, *Şifâ’ü’l-galîl*, 36.

³⁰³ Gazzâlî, *Şifâ’ü’l-galîl*, 37.

³⁰⁴ Bilal Şayibûb, *Mesleku’t-ta’lîl inde’l-imam Ebi Hâmid el-Gazzali*, Namaa Center for Research and Studies, Beyrut 2017, 141.

³⁰⁵ Gazzâlî, *Şifâ’ü’l-galîl*, 41- 49.

3.4. İLLETE İMANIN ASLI

Gazali adı geçen başlık altında *Şifâ'ü'l-galîl*'de soru cevap şeklinde şu konulara değinmektedir:

- 1- İma ile anlaşılan illetlerin, mahal ve şartlar ile tahsis edilmesi mümkündür. Bu tahsis söz konusu illetleri ortadan kaldırmaz. Örneğin; “ *Hırsızlık yapan kadın ve erkeklerin ellerini kesin.*” ayetinde genel olarak hırsızlık, el kesme hükmü için illet kılınmıştır. Daha sonra hırsızlık illeti, nisap miktarı ile sınırlandırılmıştır. Fakat ta'lîl iptal edilmemiştir. Hüküm, imanin sebebe zorunlu delaletiyle bağlıdır. Sebep, hüküm üzerinde müessir olduğu gibi aynı şekilde şartta, illet vasıtasıyla hüküm üzerinde müessirdir. Bu nedenle şart ile tahsis ile aynı zamanda takip “fa”sı ile hükmü sebebin üzerine tertip etmek hüküm açısından mümkündür.³⁰⁶
- 2- İma, hüküm ve vasfın bağlantısına delaletinin zorunluluğu açısından açıktır. Fakat bu bağlantının yöntemi ile ilgili açık değildir. Kendisine ima edilen vasfın şart ya da illet olma ihtimali vardır. Bu ihtimalden dolayı imanin delaletinin zorunluluğunun iptali söz konusu değildir. Şartın açıkça illet olarak isimlendirilmesi, onun illet olduğunun kanıtlanması halinde mümkündür. Hükümün şarta izafesi caizdir. Şart, bizzat değil, illet vasıtasıyla hükümde müessirdir. Örneğin ; “*Şayet koca eşini üçüncü kez boşarsa, artık o hanım bir başka erkekle bilfiil evlenip boşanmadıkça tekrar eski eşiyile evlenmesi helâl olmaz.*”³⁰⁷ ayetinden hareketle üç boşamadan sonra evlenilen ikinci koca ile cinsel ilişkinin, ilk kocayla evlenmeye helallik hükmünde müessir olduğu ittifaklıdır. Fakat tesir açısından ihtilaf bulunmaktadır. Ebu Hanife' ye göre cinsel ilişki, birinci eş ile evlenmenin haramlığı ortadan kaldırma ve haramlık hükmünü durdurmada müessirdir. Fakat Gazzâlî'ye göre cinsel ilişki yasaklama müddetini durdurmada müessirdir. İlk eş ile evlenmenin yasaklanması, yasaklama müddetinin bitmesinin yanında cinsel ilişkinin kendisi ile sona ermektedir. Böylece helal kılma, yasaklamanın sona ermesi ile ortaya çıkmaktadır ve ilk eş ile evlenmenin yasaklanması hükmünün müddeti dolmuş olmaktadır. Müddet, cinsel ilişki ile sona ermiştir

³⁰⁶ Gazzâlî, *Şifâ'ü'l-galîl*, 49- 51.

³⁰⁷ Bakara: 2/230.

ve gaye budur. Buradan hareketle cinsel ilişki, vasıta olmaksızın yasaklamanın müddetinin durdurulmasında müessirdir. Daha sonra müddetin sona ermesiyle yasaklama hükmü biter. Cinsel ilişki, müddet vasıtasıyla hükümde müessir olur, bizzat müessir olmaz.³⁰⁸

- 3- İma, tesirin aslına delalet etmeyebilir.³⁰⁹ Örneğin; “ *Ancak karı koca Allah’ın koyduğu ölçülere riayet edemeyeceklerinden endişe ederek boşanmak isterlerse durum değişir.*³¹⁰ ayetinde ima, korku ve ayrılık arasındaki bağlantıya delalet etmektedir. Çünkü hul’³¹¹, hâkim olan âdete göre korkunun yanında gerçekleşmektedir. Vasıf, bazen fiilin hükmünde bu vasfın tesiri için bazen de fiilin gerçekleşmesinde bu vasfın tesiri için zikredilir. Ta’lil manası; hul’ genelde Allah’ın sınırlarını aşmada korku duyma ile gerçekleşir, denmesidir. Tevil manası ise; fiil korku ile gerçekleşir ve hul’ un gerçekleşme sebebi korkudur. Hul’ un helalliği, hul’ un gerçekleşmesiyle ortaya çıkmaktadır. Hul’ un gerçekleşmesi ise ayrılıkla ortaya çıkmaktadır. Böylece korku, ayrılma fiil vasıtasıyla hükümde müessir olmaktadır. Genelde bir vasfın hükümde tesiri, vasıtasız gerçekleşir fakat vasıta ile gerçekleşme ihtimali de vardır. Vasfın, vasıta ile gerçekleştiğinin delil ile ortaya konması mümkündür.³¹²

Özetle Gazzâlî’ye göre; hüküm ile vasıf arasındaki bağın gerekliliği ima ile açıktır. Kelamın zahirinde, vasıta olmaksızın hüküm ile vasfın bağlantısı söz konusudur. Vasıf, umum üzerine çıkarılmak için tahsise uğramaksızın illet kılınmıştır. Fakat delil ile birlikte bu umum vasfın, şart ve mahal ile tahsisi mümkündür. Hüküm ve illet kısımlarının her ikisinde, araya vasıtanın girmesiyle tesirin devam etme ihtimali vardır. İlet kısmına vasıtanın araya girmesine, öfke ve öfkenin kapsadıkları hakkında zikredilenler örnek verilebilir. Hükümde, öfke vasfından dolayı oluşan akıl zayıflığı vasıtasıyla hâkimin hüküm vermesinin yasaklanması söz konusudur. Hüküm kısmında

³⁰⁸ Gazzâlî, *Şifâ’ü’l-galîl*, 51-52.

³⁰⁹ Gazzâlî’ye göre müessir, hükümdeki tesiri nas veya icma ile bilinen vasıftır. Tesir ise hükmün illete bağlanışının bizzat icma veya nas yoluyla sabit olması demektir. Tesir söz konusu olduğunda hükümle illet arasında münasebet şartı aranmaz. Gazzâlî, *el- Mustasfâ*, II, 382- 383; *Esâsü’l-kıyâs*, 146-148.

³¹⁰ Bakara: 2/229.

³¹¹ *Hul’*, fıkıhta kadının belli bir bedel vermesi karşılığında kocanın ayrılmaya razı olması üzerine evlilik bağından kurtulması demektir. Karşılıklı anlaşmayla gerçekleşmesi sebebiyle bu işleme *muhâlea* adı verilmektedir. Fahrettin Atar, “ Muhâlea”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi, İstanbul 2005, XXX, 399-402.

³¹² Gazzâlî, *Şifâ’ü’l-galîl*, 52-53.

vasıtanın araya girmesine, hulu' örnek olarak verilebilir. Ayrılma fiilinin üzerine helallik hükmünün tertip edilmesinden dolayı ayrılma fiili vasıtasıyla korku ile hulu' un helalliği irtibatlıdır. Ayrılma fiili hul' un gerçekleşmesi hakkında korku üzerine tertip edilmiştir ve böylece zahir olarak hul' un helalliği korku ile gerçekleşmiştir.³¹³

Böylece Gazzâlî'nin ima ve tenbih hakkındaki bütün düşüncelerini ele almış bulunmaktayız.

---

³¹³ Gazzâlî, *Şifâ 'ü'l-galil*, 53-54.

SONUÇ

Gazzâlî, usul anlayışında İslam Hukukunun delillerini Kitap, Sünnet, İcmâ ve akıl delili olarak sınıflandırır. Kıyası ise bir hüküm çıkarma metodu olarak ele alır. Öte yandan kıyasın tamamen tevkifi yani şer'i bildirime dayalı olduğunu savunur. Dini bilginin yakınlık kazanabilmesi amacıyla usul anlayışını mantiki kıyas üzerine inşa eder. Bununla birlikte fıkhi kıyasın da burhan yöntemiyle kat'ilik kazanacağı düşüncesindedir. Fakat fakihten istenenin zann-ı galib olduğunu ve bunu elde edenin isabet etmiş olacağını söyler. Bu görüşünden hareketle kıyasın meşruiyetini inkârcılara karşı savunur.

Gazzâlî kıyasın şer'i bildirime dayandığı gibi illetin de şer'i bildirime dayalı olması gerektiğini savunur. Ona göre illet şari' tarafından bildirilen hükümlerin alametleridir. İlet, şer'e dayalı olduğu gibi onu tespit yolları da sem'e dayanmaktadır. Gazzâlî illeti belirleme yollarını: Sarih nutk, ima ve tenbih, sebeplere dikkat çekme, sebr ve taksim, münasebe olarak belirlemiştir.

İma ve tenbih yöntemi ile ilgili usulcüler çeşitli tanımlamalar ve sınıflandırmalar yapmışlardır. Genel olarak yöntem; gayri sarih lafızlarla ve sebeplendirmelerle hem ayetler de hem de ravilerin rivayetlerinde illeti ortaya çıkarır. Bununla birlikte kimi usulcüler ima ve tenbih yöntemini müstakil bir yöntem olarak ele almış kimi usulcüler ise yöntemi nas ile illetin bilinmesi yöntemi içerisinde ele almışlardır. İma ve tenbih yöntemi ile ilgili diğer bir tartışmalı mesele, hüküm ile nas da ima edilen vasıf arasında münasebet bağının bulunup bulunmamasıyla ilgilidir.

Gazzâlî öncesi dönemdeki usulcülere baktığımızda mütekelimin usulcülerinden kabul edilen İmam Şafii; nassın imasıyla mananın belirlenebileceğini kabul etmekle beraber gerek illeti belirleme yollarına gerekse ima ve tenbih yöntemine eserinde yer vermemiştir. Kādî Abdülcebbâr; mezkûr metodu müstakil bir metot olarak ele almıştır. Öğrencisi Ebu'l-Hüseyn Basri de illeti belirleme yollarını tasnif ederken hocasının tasnifini benimseyerek ima ve tenbih yöntemini müstakil bir yöntem olarak ele almıştır. Ebu Hüseyn el-Basri'nin yaptığı ayrıntılı tasnif, kendinden sonra gelen Sem'ânî, Kelvezânî ve Gazzâlî tarafından da benimsenmiştir. Gazzâlî'nin takip ettiği çizgi olan Bâkılânî ve Cüveynî de ima ve tenbih yöntemini müstakil bir yöntem olarak ele almıştır.

Hem fukaha metoduna bağı kabul edilen usulcülerini hem de Gazzâlî dâhil olmak üzere mütekellimin metoduna bağı kabul edilen usulcülerini incelediğimizde elde ettiğimiz çıkarımlar şu şekildedir:

- 1- Bütün usulcüler illetin kaynak olarak şer'e dayandığı noktasında ittifak etmişlerdir. Nitekim Gazzâlî, "*Şer'i illet şariat tarafından alamet olarak dikilendir.*" demektedir.
- 2- İletin tespit edilmesinde sahih yöntemlerin kullanılması gerektiği hususunda usulcüler ittifak etmişlerdir. İlet naslardan tespit edilirken şer'e dayanan bir yöntem kullanılmadığında keyfi olarak takdir edilecektir. Dolayısıyla yapılacak kıyas işlemi de keyfi bir işleme dönüşecektir. Bu sebeple kıyasın meşruiyetini kabul eden bütün usulcüler eserlerinde mutlaka illetin meşru bir biçimde nasıl ortaya koyulacağını ele almışlardır.
- 3- Hemen hemen bütün usulcülerde görüleceği üzere illet tespit ediliş keyfiyeti açısından mansus ve müstanbat illet olarak ikiye ayrılmaktadır. Nas veya icma ile ortaya konulan illete mansus; ictihad ile ortaya konan illete ise müstanbat illet adı verilmektedir.
- 4- İma ve tenbih yöntemine baktığımızda ise gerek illeti belirleme yolları içerisinde konumlandırılış biçimi gerekse çeşitlerinin sınıflandırılması konusundaki görüşler farklılık gösterse de illetin tespiti açısından bütün usulcüler, mezkûr yöntemi sahih bir yöntem olarak kabul etmişlerdir. Usulcülerin konu ile ilgili verdikleri örnekler aynıdır.
- 5- Usulcülerin çoğunluğu ima ve tenbih yöntemini hem farklı vasfı ortaya çıkarmaya yarayan hem de ortak vasfı ortaya çıkarmaya yarayan bir metot olarak kullanmışlardır.

Gazzâlî, söylenmeyenin söylenene ilhakında; farklı vasma temas etmek suretiyle ilhak ve ortak vasma temas etmek suretiyle ilhak olmak üzere iki yolun bulunduğunu belirtir. Ona göre farklı vasma temas edilerek uygulanan ilhak işlemi dört yolla olmaktadır. Bu yöntem illet belirlenmeden ve tenkihi'l-menat işlemi yapılmadan uygulanmaktadır. Mefhumi'l-muvafaka' yı da bu yönteme dâhil eden Gazzâlî, bu şekilde gerçekleştirilen ilhak işleminin kıyas olarak isimlendirilemeyeceği taraftarıdır. Buna ek olarak Gazzâlî ima ve tenbih yöntemini mefhuma delalet eden bir yöntem olarak kullanmıştır. Gazzâlî'nin usulünde ima ve tenbihi hem ortak vasfı ortaya

çıkarmak için hem de farklı vasfı ortaya çıkarmak için kullanılan bir yöntem olarak ele aldığını görüyoruz. Nitekim Gazzâlî'den önceki Debûsî, Serahsî, Şîrâzî, Bâcî gibi usulcüler, fahva'l-hitabı illeti belirleme yolu olarak kabul etmiş ve söz konusu başlık altında hem mefhumu'l-muvafaka ile farklı vasfın ortaya konulması hem de ima ve tenbih ile ortak vasfın ortaya konulması yöntemlerini bir arada işlemişlerdir. Gazzâlî daha sistematik bir yol izlemiş ve yukarı da zikri geçtiği üzere iki yöntemi birbirinden ayırmıştır.

Gazzâlî ima ve tenbih yönteminin tasnifinde büyük ölçüde Ebu'l-Hüseyn el-Basri'nin sınıflandırmasını benimsemekle beraber konuyu genişleterek işlemektedir. O, ima ve tenbih yöntemini temelde beş sınıfa ayırarak her çeşidi de kendi içerisinde sınıflandırarak sistematik bir yol izler. O, mezkûr yöntemle ilgili soru cevap şeklinde ele aldığı hususlarda şu görüşleri ortaya koymaktadır:

- 1- Hüküm, ima ve tenbih yöntemiyle ortaya konulan vasfın içerdiği manalardan birine ancak bir karine dâhilinde izafe edilebilir. Ve bu izafe etme, hükümde zikredilen vasfı ortadan kaldırmaz. Gazzâlî bu şekilde bir usul anlayışıyla şeriatın uygulama alanını genişletmiş olmaktadır.
- 2- İma ve tenbih yoluyla anlaşılan illet, çeşitli şartlar ve mahallerle tahsise uğrayabilir. Bu tahsis söz konusu illeti ortadan kaldırmaz.
- 3- İma, hüküm ve vasfın bağlantısına delaletinin zorunluluğu açısından sarihtir. İma edilenin şart ya da illet olma ihtimali bulunmaktadır. İma edilenin şart olması durumunda hüküm şarta izafe edilmiş ve şartın hükümde tesiri illet bağlantısıyla ortaya çıkmış olmaktadır. Bu şartın illet olarak isimlendirilebilmesi için ise karineye ihtiyaç vardır.
- 4- İma tesirin aslına delalet etmeyebilir. Zira hem hüküm hem de illet kısımlarında araya bir vasıtanın girmesiyle tesirin devam etme ihtimali vardır. Böyle bir durumda ima, araya giren bu vasıtaya delalet etmektedir.

KAYNAKÇA

- Âmidî, Seyfüddîn, *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm I-IV*, el-Mektebu'l-islami, Beyrut 1981.
- Apaydın, H. Yunus, “ Kıyas”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi, Ankara 2002, XXV, 529-539.
- _____, “İctihad”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi, İstanbul 2000, XXI, 432-445.
- _____, “Ta'lîl”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi, İstanbul 2010, XXXIX, 511-514.
- _____, *İslam Hukuk Usulü*, Bilimsel Araştırma Yayınları, Ankara 2017.
- Askalânî, İbn Hacer, *Fethu'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Nâzır b. Muhammed el-Fârayâbi, Dâru Tayba, Riyad 2005.
- _____, *Telhîsü'l-habîr fî tahrîci ehâdîsi'r-Râfi'iyi'l-kebîr*, thk. Hasan b. Abbas b. Kutub, Müessesetü Kurtuba 1995.
- Atar, Fahrettin, *Fıkıh Usulü*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, İstanbul 1988.
- _____, “ Muhâlea”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi, İstanbul 2005, XXX, 399-402.
- Bâcî, Ebü'l-Velîd Süleymân b. Halef b. Sa'd et-Tücîbî, *İhkâmü'l-fusûl fî ahkâmi'l-usûl*, thk. Abdulmecid et-Türki, Beyrut 1986.
- Baktı, Ahmet Selman, “Kitâbu'l-Kıyâsi's-Şer'i Adlı Eserin Tercümesi” , *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 26, 2015, 63-83.
- Basrî, Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Alî b. Tayyib, *el-Mu'temed fî usûli'l-fıkıh*, thk. Muhammed Hamidullah, Dımaşk 1964.
- Başoğlu, Tuncay, *Hicri Beşinci Asır Fıkıh Usulü Eserlerinde İllet Tartışmaları*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2001.
- _____, “Şifâ'ü'l-galîl”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi, İstanbul 2010, XXXIX, 140-141.

- Bihârî, Muhibbullah, *Fevâtihi'r-rahâmût fî şerhi Müsellemi's-sübût*, Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, Beyrut 2002.
- Buhârî, Abdulaziz b. Ahmed, *Keşfu'l-Esrâr an Usuli Fahri'l-İslâm el-Pezdevi*, Dâr'ul-Kütübü'l-İlmîyye, Beyrut 1997.
- Buhârî, Muhammed b. İsmâîl, *el-Câmi 'us-sahîh*, Dâru İbn Kesir, Beyrut 2002.
- Candan, Abdurrahman, *İslam Hukukunda İletî Tespit Yöntemleri (Ta'lil)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2005.
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî, *el-Fusul fî'l-Usul*, thk. Acil Casim en-Neşmi, İstanbul 1994.
- Cüveynî, Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh, *Kitâbu't-Telhis fî Usuli'l-Fıkıh*, thk. Abdullah C. Neybali, Beşir Ahmed el-Ömeri, Dâr'ul-Beşairi'l-İslamiyye, Beyrut 1996.
- _____, *el-Burhân fî Usûli'l-Fıkıh*, thk. Abdulazim ed-Dib, Kahire 1400.
- Çalış, Halit, "Kâsır İletle Ta'lil Tartışmalarına Metodolojik Bir Katkı", *Usûl: İslam Araştırmaları*, Cilt: 4, 2005, 73-98.
- Çapak, İ., "Gazzâlî' ye Göre Kıyasın Kur'an'a Uygulanması", *İslami İlimler Dergisi*, 2, 2006, 131-149.
- Çelebi, İlyas, "900. VEFÂT YILINDA İMÂM GAZZÂLÎ Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı", İlyas Çelebi (Ed.), M.Ü. İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2012.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahmân b. el-Fazl, *el-Müsnedü'l-câmi'*, thk. Nebil b. Hâşim, Dâru'l-beşâiri'l-islamiyye, Beyrut 1983.
- Debûsi, Ebû Zeyd Ubeydullah b. Muhammed b. Ömer, *Takvîmü'l-edille fî Usuli'l-Fıkıh*, thk. Halil Muhiddin el-Hüseyn, Beyrut 2001.
- Dönmez, İbrahim Kâfi, *İslam Hukukunda Kaynak Kavramı ve VIII. Asır İslam Hukukçularının Kaynak Kavramı Üzerindeki Metodolojik Ayrılıkları*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1981.

- _____, “İllet”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi, İstanbul 2000, XXII, 117-120.
- _____, “Sebeb”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi, İstanbul 2009, XXXVI, 244-248.
- _____, “Fıkıh Usûlünün İşlevi ve İctihad Yöntemleri Hakkında Genel Bir Değerlendirme”, İsmail Kurt- Seyit Ali Tüz (Haz.), *İslami İlimlerde Metodoloji/Usûl Mes’eleleri* (ss. I, 661-673), Ensar Neşriyat, İstanbul 2005.
- _____, “İllet”, Tuncay Başoğlu (Ed.), *Fıkıh Usûlü İncelemeleri* (ss. 479-489), İSAM Yayınları, İstanbul 2014.
- Duman, Soner, *Şafii’nin Kıyas Anlayışı*, (Yayımlanmış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2007.
- _____, *Cessâs’ın “el- Fusul fi’l-Usul” Adlı Eserinde İllet Kavramı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2000.
- _____, “Modern Hukukta “Kıyas-Yorum İlişkisi’nin İslam Hukuku Açısından Değerlendirilmesi”, *Hikmet Yurdu Dergisi*, 5, 2010, 271-291.
- Ebu Zehra, Muhammed, *İslam Hukuk Metodolojisi (Fıkıh Usulü)*, Fecr Yayınları, (Çev.: Abdulkadir Şener), Ankara 1986.
- el-Alevi, S., “İctihad ve Ta’lil”, (Çev.: Salim Özer), *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, IX, 2000, 599-617.
- Ferrâ’, Ebû Ya’lâ Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Halef’, *el- ‘Udde fi usûli’l-fikh*, thk. Ahmed b. Ali Seyr el-Mübârekî, Riyad 1993.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid, *el-Mustasfa min ilmi’l-usûl I-II*, thk. Muhammed Târn, Dâru’l-Hadis, Kahire 2011.
- _____, *Şifâ’ü’l-galîl fi beyâni mesâ’ili’t-ta’lîl*, thk. Zekerîyya Umeyrât, Dâru’l-kütübi’l-ilmiyye, Beyrut 1999.
- _____, *el-Menhûl min ta’likâti’l-usûl*, thk. Nâci Süveyd, el-Mektebetü’l-Asriyye, Beyrut 2013.

- _____, *Esâsü'l-kıyâs*, (Çev.: Bayram Pehlivan), T.C. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul 2019.
- _____, *el-Kıstâsu'l-müstakim*, (Çev. : İbrahim Çapak), T.C. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul 2016.
- _____, *Miyâru'l-ilm*, (Çev.: Hasan Hacak), T.C. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul 2013.
- Güler, M. N., “Fıkıh Usûlü’nde Zanni Fıkhi Kıyas’ın Kat’i Delile Dönüşmesi”, *İslami İlimler Dergisi*, 2, 2014, 37-70.
- Hallaq, Wael B., “Sünni Fıkhi Kıyasında Analogik Olmayan Kanıtlar”, *İLAM Araştırma Dergisi*, 1998, 3(2), 167-18.
- Hemedânî, Kâdı Abdülcebbâr b. Ahmed, *el-Muğni fî Ebvâbi't-Tevhid ve'l-Adl*, thk. Taha Hüseyin, Emin el-Hûli, Kahire 1963.
- Huori, Y., “Mesleku'l-ille Kat’iyye ve-z’zanniyye”, *Mizânü'l-hak İslami İlimler Dergisi*, 6, 2018, 165-200.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî, *es-Sünen I-II*, thk. Muhammed Fuad Abdulbaki, yy., ts. ,Dâru İhya’ul-kütübi’l-arabiyyeti.
- İbn Mânzur, Muhammed b. Mükerrerem, *Lisânu'l-Arab*, Dâr Sâdır, Beyrut 2010.
- İbnü'l Kassar, Ebü'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed, *el-Mukaddime fî'l-usûl*, thk. Mustafa Mahdum, Riyad 1999.
- Kacır, Temel, *Hanefî Usulcülerinden Kadı Ebû Zeyd ed-Debusi’nin Kıyas Nazariyesi (Takvimü'l-Edille Adlı Eseri Çerçevesinde)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007.
- Kelvezânî, Ebü'l-Hattâb Mahfûz b. Ahmed b. el-Hasen, *et-Temhîd fî usûli'l-fikh*, Müfîd M. Ebû Amşe, Muhammed b. Ali b. İbrâhim, Cidde 1985.
- Kesûli, Muhammed Ahmed, *Mesleku'l-ille*, (Yayınlanmış Doktora Tezi), Ümmü'l-kura Üniversitesi, Suudi Arabistan 1982.
- Kutluer, İlhan, “Şey”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi, İstanbul 2010, XXXIX, 34-36.

- Mâlik b. Enes, Ebû Abdillâh, *el-Muvatta I-II*, thk. Muhammed Fuad Abdulbâki, Dâru İhya, Beyrut 1985.
- Müslim b. el-Haccâc, *el-Câmi 'us-sahîh I-II*, thk. Ebû Kuteybe Nezir b. Muhammed el-Fârayâbi, Dâru Tayba, Riyad 2006.
- Nesâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed, *es-Sünenü'l-kübrâ I-XII*, thk. Hasan Abdulmen'am Şelebi, Müessesetü'r-risale, Beyrut 2001.
- Orum, F., "Fıkıh Usulü Eserlerindeki Fıkhi Kıyas Örneklerinin Bu Eserlerde Çerçevesi Çizilen Fıkhi Kıyas Anlayışından Hareketle Değerlendirilmesi", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 13, 2009, 261-294.
- Özdemir, İbrahim, *Usul-i Fıkıh'ta Ta'lil Tartışmaları (Hicri IV-VIII. Asırlar)*, (Yayımlanmış Doktora Tezi), Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır 2013.
- Özkan, M., "Şer'i Hükümlerin Ta'lili ve İbadetlerde İctihad Meselesi Üzerine", *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, 5, 2013, 55-75.
- Pezdevî, Ebû'l-Yüsr Muhammed b. Muhammed, *Kitâb fihî ma'rifetü'l-huceci's-şer'îyye*, Thk. Abdülkâdir b. Yâsîn, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 2000.
- Sa'di, Abdulhakim Abdurrahman Esad es-Sa'di, *Mebâhisu'l-illet fi'l-kıyas i'nde'l-üsûliyyin*, Dâru'l-Beşâiri'l-İslamiyye, Beyrut 2000.
- Sem'ânî, Ebû'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed, *Kavâtu'u'l-edille fi'l-usûl*, thk. Muhammed Hasan İsmail, Dâru'l- Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1997.
- Serahsî, Ebû Bekr Muhammed, *Usulü's- Serahsî*, thk. Ebû'l-Vefâ el-Efgânî, Beyrut 1973.
- Sevgili, Mehmet Macit, *Cüveynî'nin Kıyas Anlayışı*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2016.
- Sicistânî, Ebû Dâvûd Süleymân, *Sünen-i Ebi Dâvûd I-VI*, thk. Şuayb el- Arnavût, Muhammed Kâmil, Dâru'r-risâleti'l-âlemiyye, Beyrut 2009.
- Sübki, Tâcüddîn, *Ref'u'l-hâcib 'an Muhtasarı İbni'l-Hâcib*, Âlemu'l-kütüb, Beyrut 1999.

- Şaban, Zekiyyüddin, *İslam Hukuk İlminin Esasları*, (Çev.: İbrahim Kâfi Dönmez), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2015.
- Şâfiî, Muhammed b. İdrîs, *er-Risale*, thk. Ahmed Şâkir, Kahire 1940.
- Şayibûb, Bilal, *Mesleku't-ta'lîl inde'l-imam Ebi Hâmid el-Gazzali*, Namaa Center for Research and Studies, Beyrut 2017.
- Şelebî, Muhammed Mustafa, *Ta'lîlü'l-ahkâm (Arz ve tahlîl li-tarîkati't-ta'lîl ve tetavvurâtihâ fî usûri'l-ictihâd ve't-taklîd)*, Matbaatu'l-ezher 1947.
- Şener, Abdulkadir, *İslam Hukukunun Kaynaklarından Kıyas İstihsan ve Istıslah*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1974.
- Şîrâzî, Ebû İshâk Cemâluddîn İbrâhîm b. Alî b. Yûsuf, *el-Lüma' fî Usulü'l-Fıkh*, thk. Abdulkadir Hatib, Beyrut 2013.
- _____, *Şerhu'l-Luma'*, thk. Abdulmecid et-Türki, Dâru'l-garbi'l-İslamî, Beyrut 1988.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed, *el-Câmi'us-sahîh I- VI*, thk. Beşâr Avâd Marûf, Dâru'l-garbi'l-islami, Beyrut 1996.
- Turay, Fatih, *Gazzalî'nin Kıyas Anlayışında Münâsebe Kavramı*, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2011.
- Uçar, H., "Arap Dili Belagâtında el-Kavlu Bi'l-mûcib ve Kur'an-ı Kerim'deki Uygulamaları", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2013, 35, 171-182.
- Yavuz, Yusuf Şevki, "Tekâfü", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2011, XL, 355.
- Zerkeşî, Bedrüddîn, *el-Bahrü'l-muhît fî usûli'l-fıkh*, thk. Abdülkadir Abdullah Halef el-Ânî, Dâru's-safve, Kuveyt 1992.
- Zeydan, Abdulkarim, *el-Veciz fî Usulü'l-fıkh*, Müessetü'r-risâle, Dimaşk 2010.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Şeymanur OSTA
Doğum Yeri ve Tarihi	İSTANBUL/ 1994
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi	İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (2012-2017) İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi-Yandal Programı (2015-2017) Anadolu Üniversitesi İktisat Fakültesi- Açıköğretim Programı (2018-)
Y. Lisans Öğrenimi	Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi- İslam Hukuku
Bildiği Yabancı Diller	Arapça İngilizce
Bilimsel Faaliyetleri	
İş Deneyim	
Stajlar	Beyoğlu Anadolu İmam Hatip Lisesi / Formasyon Stajı (2017)
Projeler	
Çalıştığı Kurumlar	
İletişim	
E-Posta	nrgazali@gmail.com
Tarih	